

UDK [177.72+248.12] (497.5Rab)“14”
255(497.5Rab):[364.044.66+613]“14” 929Zaro, P. de
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. lipnja 2015.
Prihvaćeno za objavljivanje: 30. listopada 2015.

**DALMATINSKI PATRICIJAT I SOCIJALNO KRŠĆANSTVO.
O SREDNJOVJEKOVNIM RAPSKIM HOSPITALIMA S
POSEBNIM OSVRTOM NA HOSPITAL TIJELA KRISTOVA I
NJEGOVA UTEMELJITELJA PETRA DE ZARO**

Meri KUNČIĆ, Zagreb

Na temelju analize četiriju oporuka i triju kodicila, koje je zapisao rapski kanonik i bilježnik Toma Stančić za jednog od najuglednijih rapskih patricija 15. stoljeća Petra de Zaro, autorica razmatra pitanje utemeljenja hospitala i bratovština kao izričaja tzv. »socijalnog kršćanstva« u kojem se kao osnova religioznosti ističu milosrđe i solidarnost prema potrebitima – bolesnima, starima i drugim osobama na marginama komunalnih društava na istočnoj obali Jadrana. Oporuke i kodicili Petra de Zaro, sastavljeni u razdoblju od 1450. do 1464. godine, izuzetno su zahvalna neobjavljena arhivska građa koja nam daje izravan uvid u religioznost jednog vrlo bogatog, a istodobno i obrazovanog i religioznog, patricija koji je imao toliko materijalno i novčano bogatstvo da je sam mogao utemeljiti hospital i oltar Tijela Kristova vezanih uz katedralnu crkvu sv. Marije u Rabu kao i religioznu bratovštinu u crkvi sv. Bernardina u Kamporu. Pored raščlambe podataka koji se odnose na hospital i bratovštinu, u radu se razmatra njihovo uređenje koje je Petar de Zaro vrlo detaljno razradio u svojim posljednjim voljama. Također se razmatra značenje blagdana i svetkovine Tijela Kristova u kasnom srednjem vijeku, problem siromaštva u Rabu te razvikanje brige za siromašne i bolesne kao općenito poboljšanje zdravstvene kulture na Rabu u kasnom srednjem vijeku.

KLJUČNE RIJEČI: Rab, zdravstvena kultura, kasni srednji vijek, Petro de Zaro, hospital, bratovština.

O uzrocima siromaštva na Rabu u kasnom srednjovjekovlju i ulozi hospitala u zbrinjavanju ugroženih skupina rapskoga društva

Kao i niz drugih europskih gradskih sredina tijekom i nakon tzv. renesanse 12. stoljeća,¹ koja je rezultirala općim napretkom gradova i komuna, a posljedično i obnovom starih i

¹ Vladimir P. GOSS, »Renesansa 12. stoljeća i Hrvatska.«, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske: zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine*, Predrag MARKOVIĆ – Jasenka GUDELJ (ur.), Zagreb, 2008., str. 417–426.

izgradnjom novih urbanih crkvenih i svjetovnih ustanova, povećanjem broja urbanog stanovništva, jačanjem tradicionalnih i pojavom novih vrsta obrta te trgovine kao posljedice obnove kopnenih i pomorskih putova, i Rab je, barem kako svjedoče sve brojniji izvori, od kraja 13. stoljeća započeo dugotrajan proces urbanog napretka koji će trajati sve do početka renesanse, koja je na istočnojadransku obalu stigla početkom 16. stoljeća. Napretku rapske komune u tom razdoblju znatno je pridonio i odličan geostrateški položaj na jednom od najvažnijih pomorskih putova iz zapadne Europe preko Venecije prema Maloj Aziji, a osobito prema Palestini, odnosno Svetoj Zemlji. Kao što je poznato iz tadašnjih putopisa i dnevnika, osobito hodočasničkog žanra, Rab je nerijetko pružao usluge (hranu, vodu, prenoćište) i sigurnost trgovcima i brojnim bogatim i siromašnim hodočasnicima na putu u Svetu Zemlju od čega su korist imale i komunalne administrativne vlasti i pojedinci koji su se bavili uslužnim, prehrambenim i trgovačkim djelatnostima (krčmari, pekari, prodavači vina, trgovci i slično).² Nažalost uzlet gradova i komuna od 12. stoljeća pratila je i pojava sve većeg broja osoba na rubovima urbanih društava koje se, uglavnom materijalno, nisu uspjele aktivno uklopiti u gradsku sredinu te su se pretvarale u sloj gradskih siromaha, koji se u hrvatskim vrelima toga razdoblja najčešće nazivaju *pauperes* ili *pauperes Christi*.³ Rapska komuna, koja je osim matičnoga otoka obuhvaćala i dio otoka Paga oko Novalje, obližnje otočiće, a od 13. stoljeća imala je i vlast nad kolonijom u Jablancu kao važnom gospodarskom i trgovačkom uporištu na obali, vjerojatno je, u trenutku kad je na istočnoj obali Jadrana izbila *crna smrt*, imala oko 7000 stanovnika, što je bila posljedica kontinuiranog gospodarskog napretka na otoku tijekom proteklih triju stoljeća.⁴ Porast broja stanovnika urbanih sredina u razdoblju od početka 12. stoljeća do sredine 14. stoljeća, odnosno do izbijanja katastrofalne kužne epidemije, bio je jedinstveni proces na prostoru gotovo cijele Europe, osobito na Mediteranu i prije svega na Apeninskom poluotoku.⁵ Na istočnoj

² O Rabu kao hodočasničkoj postaji vidi npr. Krešimir KUŽIĆ, *Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.–XVII. st.*, Split, 2013., str. 412–413.

³ Na rubovima urbanih društava, kao što za europski prostor pojašnjavaju J. le Goff i M. Mollat, a za hrvatske krajeve T. Raukar i D. Karbić, živjele su razne skupine osoba isključene po raznim načelima – vjerskom (npr. Židovi), seksualnom (homoseksualci, sodomiti), etničkom (Romi) i drugim principima. No, u ovom radu pažnja je posvećena onim osobama koje su se na rubu urbanih društava našle zbog svog siromaštva ili bolesti, što je opet uzrokovalo znatno tolerantniji stav gradskog stanovništva i vlasti jer su takve skupine ipak ulazile u krug socijalno i zdravstveno ugroženih kršćana kojima je pomoć bila pružana u skladu s moralom i načelima kršćanske vjere, a osobito nakon pojave mendikantskih redova u 13. st. i kreiranja novog religijskog pokreta – tzv. »socijalnog kršćanstva« kao pokušaja odgovora na zbrinjavanje sve većeg broja siromašnih i bolesnih. O problematici marginalnih skupina u srednjovjekovlju vidi više u: J. le GOFF, »Les marginaux dans l'Occident médiéval«, *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Paris, 1979, str. 19–27; Michel MOLLAT, *The Poor in the Middle Ages: An Essay in Social History*, Yale University Press, 1986.; Tomislav RAUKAR, »Komunalna društva u Dalmaciji u XIV. stoljeću« *Historijski zbornik*, sv. 33–34, Zagreb, 1980–1981., str. 139–209, osobito str. 183–193; Damir KARBIĆ, »Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine XIII. do početka XVI. stoljeća« (dalje: *Marginalne grupe*), *Historijski zbornik*, sv. 44, Zagreb, 1991., str. 43–76; *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i rano moderno doba* zbornik, Tomislav POPIĆ (gl. ur.), Zagreb, 2004.

⁴ Dušan MLACOVIC, *Gradani plemići: pad i uspon rapskog plemstva* (dalje: *Gradani plemići*), Zagreb, 2008., str. 160.

⁵ U tom razdoblju nekoliko europskih gradova ima više od 100 000 stanovnika (Firenca, Pariz i Napulj). Istodobno je postojao niz gradova koji su imali između 20 000 i 50 000 stanovnika, primjerice Siena (oko 52 000), Pisa (oko 40 000 u kasnom 13. st.), Perugia (oko 28 500 godine 1285). Usp. Samuel K. COHN, Jr.,

obali Jadrana, od rapske komune, koja je sa 6000 – 7000 stanovnika činila gotovo jednu desetinu ukupne tadašnje populacije Dalmacije, veći broj stanovnika u tom su razdoblju imali samo Zadar, Split i Dubrovnik.⁶ S porastom rapske komunalne populacije rastao je i broj siromašnih, bilo pridošlica bilo izbjeglica,⁷ bilo domaćih ljudi koji se nisu uspjeli snaći u novim urbanim okolnostima i koji, ne samo da nisu imali svoj dom, obitelj, rođake nego si nisu mogli priuštiti ni mjesto na kojem bi prespavali i pojeli barem jedan objed dnevno. Na sreću, pojava sve većeg broja siromašnih koji su se okupljali na gradskim trgovima, tržnicama ili pored crkava i javnih komunalnih zgrada koincidirala je s jednom drugom, dubokom promjenom u vjerskom mentalitetu gradskog stanovništva nadahnutog kršćanskim načelima franjevac a i dominikanaca, a u suvremenoj historiografiji poznatom kao »socijalno kršćanstvo«.⁸ Taj novi religijski pokret, čije začetke nalazimo sredinom 13. stoljeća, bio je ne samo misaoni, teološki, odnosno pasivni nego i praktični, stvarni odgovor pojedinaca, laičkih profesionalnih i pobožnih udruga i komunalnih vlasti na niz problema povezanih uz siromaštvo i bolesti koji su zahvaćali tadašnja urbana društva, pa tako i Rab. Pored povećanja broja *pauperes Christi* i *leprosi*, sve izraženija socijalna i materijalna stratifikacija zrcalila se i u pojavi sve većeg broja uglednih građanskih obitelji čije je bogatstvo počivalo na trgovini, zahtjevnijim obrtima ili intelektualnim kvalifikacijama za koje je bilo nužno sveučilišno obrazovanje.⁹ Istodobna pojava nove pobožnosti izražene u »socijalnom kršćanstvu« koja je doprla do svakog kršćanskog vjernika i oblikovala njegovu religioznost, velikog broja siromašnih i bolesnih na margini urbanog društva, ali i sve veći broj bogatih obitelji i pojedinaca osnovni su čimbenici koji su dali nov zamah izgradnji hospitala kao karitativnih i socijalnih ustanova koje su trebale, barem djelomično, riješiti pitanje brige o kršćanskoj subraci koja nisu imala sreće uživati u materijalnim blagodatima, ali je istodobno u duhu nove religioznosti takva pomoć bila dobar način otvaranja vrata bogatima u vječni onostrani život.

Kao što pokazuju povijesni izvori za istočnojadranske komune i gradove, jedan od izravnih praktičnih odgovora na rastuće siromaštvo i učestale epidemije bolesti, pored franjevačkih i dominikanskih samostana te profesionalnih i religioznih bratovština kao ustanova koje su imale važnu socijalno-karitativnu ulogu prije svega za svoje članove i njihove obitelji,

The Cult of Remembrance and the Black Death, Baltimore–London, 1992., str. 5; *Povijest, Razvijeni srednji vijek* (Ivo GOLDSTEIN gl. ur.), knj. 7, Zagreb, 2008., str. 355.

⁶ D. MLACOVIC, *Gradani plemići*, str. 161.

⁷ Od sredine 15. st. radilo se ponajviše o prisilnim migracijama osoba iz svih društvenih slojeva s područja Hrvatske i Bosne.

⁸ »Socijalno kršćanstvo« kao dominantni oblik pobožnosti u hrvatskim srednjovjekovnim društvima je protumačio Z. Ladić. Vidi: Zoran LADIĆ, »O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku« (dalje: *O nekim oblicima brige*), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 20, Zagreb, 2002., str. 1–27.

⁹ Vidi npr. Meri KUNČIĆ, »Rapski obrtnici, umjetnici i medicinski djelatnici te njihovi klijenti na Rabu u drugoj polovici 15. stoljeća« (dalje: *Rapski obrtnici*), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 31, Zagreb, 2013., str. 77–126.

od 13. stoljeća intenzivnije se počinju utemeljivati hospitali,¹⁰ odnosno ubožnice, bilo kao produkt djelovanja pojedinih samostana, profesionalno-vjerskih udruga, tj. bratovština,¹¹ bilo djelovanjem i nadarbinama bogatih pojedinaca ili, u nešto kasnijem razdoblju, inicijativom komunalnih vlasti.¹² Prvi poznati srednjovjekovni hospital u Dalmaciji spominje se u jednoj ispravi zadarskog notara Prodana, čiju je kopiju izradio također zadarski notar Jeronim Ravagnin. Riječ je o hospitalu sv. Martina, koji je 1254. godine izvan gradskih zidina utemeljio Nikola *Semitecolo*, opat zadarskog benediktinskog samostana sv. Krševana zajedno sa svojom subračom, kao utočište za komunalne siromahe. Nikola je tada darovao *ecclesiam sancti Martini extra muros ciuitatis cum omnibus edificiiis(!) adiacentiis pertinentiis et octo ibidem positis ad nostrum monasterium pertinentibus ... comuni Jadre in perpetuam elemosinam pro hospitalitate*. Isprava je sastavljena u crkvi sv. Stjepana u prisutnosti zadarskog nadbiskupa Lovre i zadarskog kneza Ivana *de Canale*.¹³

S obzirom da će se u ovom radu razmatrati utemeljenje hospitala po odluci nekih pojedinaca, odnosno posljednjim voljama pojedinaca kao jednim od načina osnivanja komunalnih hospitala, treba reći da je u Dalmaciji postojala takva tradicija već od konca 13. stoljeća.¹⁴ Kako bi se oporuke kojim rapski patricij Petar *de Zaro* daruje vrlo bogate legatate za

¹⁰ Valja istaknuti da je povijest utemeljivanja hospitala kao solidarnih i milosrdnih ustanova znatno dugotrajnija i seže u vrijeme ranog Bizantskog Carstva. Tako je prva odluka o utemeljenju hospitala kao »crkvenih bolnica« donesena već na prvom ekumenskom Saboru u Niceji 325. god., a prva takva bolnica izgrađena je u Cezareji 369. god. Poznato je da je u Zadru 559. godine prior Bazilije izgradio ksenodohij, odnosno hospital za bolesne strance i to u svojoj kući. Usp. D. KARBIĆ, *Marginalne grupe*, str. 63–64; O razvijenosti milosrdnih ustanova na europskom prostoru u ranom srednjem vijeku govore, primjerice, odluke cara Ludovika Pobožnoga (778. – 840.) i njegova sina cara Lotara (795. – 855.) vezane uz crkvena pitanja. O složenosti karitativno-solidarnih ustanova u kršćanskom društvu 9. stoljeća kazuje gl. 29. odredaba naslovljenih *De rebus ad venerabilem locum pertinentibus non alienandis*, gdje se spominje *exenodochium, id est locus venerabilis in quo peregrini suscipiuntur*, (tj. mjesto na kojem se pruža pomoć hodočasniciima), *ptochotropium, id est locus venerabilis in quo pauperes et infirmi homines pascuntur*, (tj. mjesto u kojem se hrane siromašni i bolesni), *nosochoium, id est locus venerabilis in quo aegroti homines curantur* (tj. mjesto u kojem se liječe bolesni), *orphanotrophium, id est locus venerabilis in quo parentibus orbatu pueri pascuntur*, (tj. mjesto u kojem se hrane djeca ožalošćenih roditelja), *gerontochomium, id est locus venerabilis in quo pauperes et propter senectutem solam infirmi homines curantur*, (tj. mjesto u kojem se liječe siromašni te stari i bolesni), *brophotrophium, id est locus venerabilis in quo infantes aluntur*, (tj. mjesto u kojem se hrane mala djeca, novorođenčad). Dakle, spominje se ukupno šest različitih institucija namijenjenih zbrinjavanju potrebitih osoba različite dobi, tjelesnog stanja, spola. *Monumenta Germaniae historica, Leges, Capitularia regum Francorum, Tomus I: XII. Ansegisi abbatis capitularium collectio*, str. 421: <http://www.tdmgh.de>, *sub voce: exenodochium* (pristupljeno 2. lipnja 2015.).

¹¹ Tako razne bratovštine od 14. st. osnivaju hospitale u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, osobito u vrijeme epidemije gube i kuge. Irena BENYOVSKEY, »Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima«, *Croatia christiana periodica*, god. 22, br. 41, Zagreb, 1998., str. 152–153. O bratovštinama u srednjovjekovnoj Dalmaciji i njihovoj ulozi u osnivanju ubožnica vidi npr.: Lovorka ČORALIĆ, »Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjeg vijeka do pada Mletačke Republike«, *Croatia christiana periodica*, god. 15, br. 27, Zagreb, 1991, str. 88–96.

¹² O osnivanju hospitala od strane komunalnih vlasti vidi npr.: Tatjana BUKLIJAŠ – Irena BENYOVSKEY, »Domus Christi in Late-Medieval Dubrovnik: A Therapy for the Body and Soul« (dalje: *Domus Christi*), *Dubrovnik Annals*, vol. 8, Dubrovnik, 2004., str. 81–107.

¹³ Tadija SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: *CD*), vol. IV, Zagreb, 1906., dok. 486, str. 556–558.

¹⁴ Pored različitih čimbenika, ponajprije odluka IV. lateranskog sabora kojima je potaknuto utemeljenje mendikantskih redova i oblikovanje nove pobožnosti poznate kao »socijalno kršćanstvo«, važan poticaj osnivanju hospitala, ali i hospicija za smještaj bolesnih, siromašnih, ali i putnika, dao je opći crkveni sabor u južnofran-

izgradnju hospitala shvatile u širem povijesnom kontekstu, na ovom ćemo mjestu iznijeti nekoliko primjera utemeljenja hospitala legatima izraženima u posljednjim voljama dalmatinskih civilnih oporučitelja. Već su D. Karbić¹⁵ i I. Benyovsky Latin¹⁶ iznijeli podatke o svjetovnim pojedincima kao osnivačima hospitala u pojedinim hrvatskim i dalmatinskim komunama, pa će se ovdje spomenuti samo nekoliko primjera kako bi se ukazalo na kontinuitet individualnog utemeljenja hospitala, a koji je započeo u 13. stoljeću. Budući da se osnivanje hospitala, odnosno ubožnica od svjetovnih pojedinaca može ponajbolje rekonstruirati na primjeru zadarske komune, u ovom će se poglavlju iznijeti podatci vezani upravo za Zadar. Prvi, i možda najpoznatiji primjer u hrvatskoj historiografiji jest onaj utemeljenja hospitala u Zadru krajem 13. stoljeća od tada najbogatijeg zadarskog patricija Koža *de Saladinis*. Koža je svoju oporuku, u kojoj se naziva *ciuis Iadratinus*, a svoj rod naziva *styrpa mea Saladina*, sastavio u ožujku 1296. godine i to zbog tjelesne onemoćalosti, odnosno bolesti.¹⁷ Darujući niz sela, zemalja, vinograda, oranica, mlinova, kuća i novca kao pobožne legate svom nećaku i izvršitelju oporuke Bartolomeju *Saladino*, ali pod uvjetom da ostalim izvršiteljima njegove oporuke, među kojima je bila i Kožina supruga Dabrača, isplati goleme svote od *decem millia libras denariorum uenetorum paruorum* i to tako da im tijekom sljedećih deset godina isplati po tisuću malih libara.¹⁸ No, ukoliko to ne bi učinio, onda se spomenutih deset tisuća malih libara ima utrošiti, pod nadzorom svih izvršitelja oporuke, u izgradnju jedne crkve *extra portam Iadre* s prostorijama za smještaj osam franjevaca, ali i jedne kuće pored spomenute crkve u koju bi se moglo smjestiti dvanaest bolesnih siromaha.¹⁹ Ujedno je odredio da se dio novca ima utrošiti za uređenje vrta i gradnju ljekarne.²⁰ Ostavljajući spomenutim franjevcima nešto novca da mole za njegovu dušu, Koža ukazuje na još jednu osobinu onodobnih hospitala. Naime, kao što se ističe u oporuci, u tom su hospitalu mogli biti smješteni isključivo *pauperes infirmi masculini sexus*, dakle samo bolesni i siromašni muškarci.²¹ Da nije bilo riječi o muškarcima za koje se mislilo da će nužno zauvijek ostati u toj ubožnici kazuje i odredba kojom Koža određuje da ako *aliquis predictorum duodecim infirmorum (conualuerit et sanus fuerit) licencietur*

cuskom gradu Viennei, održan 1311. – 1312., na kojem je donesena odluka da hospicijima i hospitalima više ne trebaju nužno upravljati pripadnici klera, već je to od sada dopušteno i laicima pod izravnim nadzorom biskupa. Irena BENYOVSKY LATIN, »Between St. Mark and St. Blaise: Late Medieval and Early Modern Dalmatian Hospitals« (dalje: *Between St. Mark and St. Blaise*), *Medicina & Storia: rivista di storia della medicina e della sanità*, vol. 7, Firenze, 2007., str. 7.

¹⁵ D. KARBIĆ, *Marginalne grupe*, str. 67–71.

¹⁶ I. BENYOVSKY LATIN, *Between St. Mark and St. Blaise*, str. 35–36.

¹⁷ »infirmus corpore«, Mirko ZJAČIĆ, *Spisi zadarskih bilježnika*, sv. I, (dalje: *SZBI*), *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279.–1308.*, Zadar, 1959., dok. 48, str. 85–90.

¹⁸ M. ZJAČIĆ, *SZBI*, str. 86.

¹⁹ Važno je istaknuti da se u Kožinoj oporuci snažno osjeća pobožnost »socijalnog kršćanstva« i kroz činjenicu da se crkva i smještaj za osam franjevaca imaju sagraditi upravo pored hospitala namijenjenog za brigu o dvanaest bolesnih siromaha, što znači da su upravo ti franjevci bili zaduženi za sve potrebe spomenutih *pauperum infirmorum*. Također je zanimljivo da Koža koristi termin *unam domum* za hospital. M. ZJAČIĆ, *SZBI*, str. 86.

²⁰ I. BENYOVSKY LATIN, *Between St. Mark and St. Blaise*, str. 8.

²¹ Hospitali iz tog razdoblja bili su strogo podijeljeni po spolu na one za siromašne i bolesne muškarce i žene. Kasnije, osobito od vremena renesanse, dakle od 16. st., hospitali u gradovima i komunama istočnojadranske obale primali su i muškarce i žene, ali u odvojenim prostorijama.

et alius infirmus et debilis introducatur, odnosno da se na mjesto osobe koja je ozdravila ima primiti drugi bolesni ili ozlijeđeni muškarac.²² Za troškove smještaja, liječenja, jela i druge potrebe bolesnih muškaraca darovatelj je ostavio i godišnji legat od dvjesto malih libara. Kako bi hospital bio što više samodostatan, Koža mu je ostavio i dva gonjaja jednog posjeda kao i pedeset malih libara koji se imaju podijeliti između osam franjevaca i dvanaest siromaha, pri čemu napominje da im se spomenuti novac ima isplaćivati jednom godišnje u vječnost.²³ Zajedno s utemeljenjem crkve i konventa za osam franjevaca te ubožnice za dvanaest bolesnih muškaraca, »socijalno kršćanstvo« Kože izraženo je i na samom kraju njegove oporuke, gdje je ponovno iskazao brigu za sve one osobe koje su bile na margini tadašnjeg rastućeg zadarskog urbanog društva, a koje dosad nije spomenuo. Naime, kako je ostavio još tri tisuće malih libara za izvršenje raznih legata, a nije bio siguran da će taj novac biti sav potrošen, odredio je da se ostatak novca do spomenute tri tisuće malih libara ima podijeliti *pauperibus uerecundis, orphanis, uiduis, et egenis, et in aliis operibus misericordie et pietatis*, odnosno skromnim siromasima, siročadi, udovicama i potrebitima te u druge milosrdne i pobožne svrhe.²⁴ Samo šest godina kasnije, 1302., zadarski patricij Ludovik *de Matafaris* utemeljio je hospital sv. Bernardina ili sv. Marije (točan titular hospitala nije siguran), koji se nalazio pored crkvice sv. Bernardina, a brigu o dvadeset i četiri siromašne žene, kojima je bio namijenjen, vodile su redovnice benediktinskog samostana sv. Marije.²⁵ U srpnju 1315. godine zadarski patricij Nikola *de Piçiga* u svojoj oporuci, koju je zapisao zadarski notar Mihovil *de Çigalis*, spominje kako ostavlja neke legatate hospitalu sv. Nikole, koji je dao izgraditi za brigu o dvanaest siromašnih i bolesnih osoba.²⁶ Tom hospitalu Nikola je testamentarno ostavio niz posjeda u zadarskom distriktu, ali i prihode od *staciones mee, posite in confinio Sancti Stephani*.²⁷ Nakon određenog razdoblja zapuštenosti, taj je hospital obnovljen 1420. godine i mijenja titulara te je posvećen sv. Marku, a važno je spomenuti da je tada osnovana ljekarna kojom je upravljalo osoblje hospitala. Početkom 15. stoljeća, točnije poslije 1405. godine, hospital sv. Marije Magdalene utemeljio je zadarski notar Teodor *de Prandino*, a dao ga je na upravljanje zadarskom nadbiskupu Vallaressu. Hospital se nalazio u gradu pored crkve sv. Donata, ali je nakon nekoliko desetljeća, 1447. godine, srušen iz urbanističkih razloga po naredbi spomenutog nadbiskupa.²⁸ Zbog činjenice da se spominje broj osoba koje je mogao primiti, vrijedan je spomena i hospital i lazaret kod crkve sv. Duha odnosno sv. Lazara, utemeljen po nalogu zadarskog patricija Kože *de Begna* 1413. godine. Po njegovu

²² M. ZJAČIĆ, *SZBI*, str. 86.

²³ M. ZJAČIĆ, *SZBI*, str. 86–87.

²⁴ M. ZJAČIĆ, *SZBI*, str. 86–89.

²⁵ Roman JELIĆ, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, Zadar, 1978., str. 12–15; D. KARBIĆ, *Marginalne grupe*, str. 68.

²⁶ *hospitali meo, quem edificavi ... pauperes infirmos duodecim*. Muzej grada Trogira, fond *Fanfogna-Garagnin, Pergamene*, br. 82.

²⁷ *Isto*; Zadarski nadbiskup je 5. VIII.1368. donio odredbu prema kojoj svima koji posjete hospital i samostan sv. Nikole u Zadru i materijalno ga pomognu podjeljuje oprost, a što je dodatno pridonijelo privremenom boljitku te ubožnice. Petar RUNJE, »Lazaret u predgrađu srednjovjekovnog Zadra i njegovi kapelani« (dalje: *Lazaret*), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar, 1997., str. 83.

²⁸ D. KARBIĆ, *Marginalne grupe*, str. 68.

nalogu kao prokuratora toga hospita 1426. godine izgrađen je dodatni prostor s dvadeset i dvije sobice za gubavce i općenito bolesne osobe i to s odvojenim stambenim prostorima za muškarce i žene.²⁹

U drugoj polovici 15. stoljeća hospital u Zadru utemeljio je bogati trgovac i građanin Grgur Mrganić (*hospitale sancti Jacobi de Galicia* ili *ospedale Morgane*), koji se osim za temeljne potrebe siromašnih ujedno brinuo i za njihovo zdravlje.³⁰ Kao što se može primijetiti iz ovog kratkog prikaza i nekoliko navedenih primjera utemeljenja hospita od strane bogatih laika, takve su hospitale osnivali uglavnom pripadnici patricijske elite, ali i bogatiji pripadnici građanskog sloja, koji su se bavili dobro plaćenim administrativnim i intelektualnim poslovima. Sa spomenom Grgura Mrganića kao donatora izgradnje hospita u drugoj polovici 15. stoljeća približili smo se i razdoblju u kojem je živio Petar *de Zaro*, jedan od najuglednijih rapskih patricija svog vremena, čije je osobno djelovanje na više razina obilježilo svakodnevni život te komune tijekom prve polovice i sredine 15. stoljeća. Važno je spomenuti da su za upravitelje (*priores*) svih hospita koji se ovdje spominju uvijek izabirani pripadnici dijecezanskog i redovničkog klera – kanonici, župnici i redovnici. Također je važno istaknuti kako se na primjeru zadarske komune jasno može uočiti proces koji je trajao od kraja 13. do sredine 15. stoljeća, a koji odlikuje činjenica da su u prvom razdoblju hospitale, pored komunalnih vlasti i Crkve, utemeljivali isključivo pripadnici patricijata, ali se osobito od kraja 14. stoljeća pojavljuju svjetovni pojedinci iz redova bogatog građanstva, svojom financijskom moći jednaki patricijatu, koji imaju dovoljno novaca, nekretnina i pokretnina da sami ustroje hospitale i omoguće njihovo održavanje.

Uzroci siromaštva u kasnosrednjovjekovnoj rapskoj komuni

Na Rabu, kao i u ostalim kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim gradovima, na povećanje broja siromašnih bitno je utjecalo nekoliko čimbenika, od kojih su osobito bile izražene posljedice periodičnih epidemija kuge i drugih neizlječivih bolesti koje su razarale obitelji,³¹ nepovoljne ekonomske prilike koje su prijetile oskudicom cijeloj komuni te utjecale na siromašenje pojedinaca i cijelih obitelji, i naposljetku posljedice ratnih okolnosti koje su na koncu srednjovjekovlja na jugoistoku Europe pojačane s vojnim prodorima Osmanlija. Premda je temeljem proučavanja pisanih vrela teško pratiti sudbine rapskih stanovnika pogođenih kugom ili nekom drugom bolešću, rapska vrela

²⁹ P. RUNJE, *Lazaret*, str. 89.

³⁰ Jadranka NERALIĆ, »Late Medieval Hospitals in Dalmatia« (dalje: *Late Medieval Hospitals in Dalmatia*), *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 115. Band, Heft 3–4, Oldenbourg, 2007., str. 282–284. S obzirom na titular koji je nosio, taj je hospital zasigurno služio i za primanje stranih hodočasnika (čiji je svetac zaštitnik bio sv. Jakov apostol), ponajviše onih koji su putovali u Svetu Zemlju, ali i onih koji su plovili preko Jadrana u Rim, Assisi i niz drugih apeninskih hodočasničkih svetišta.

³¹ O kugi u Dubrovniku i Dalmaciji vidi u: Gordan RAVANČIĆ, »Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća«, *Povijesni prilozi*, god. 26, br. 33, Zagreb, 2007, str. 195–214; ISTI, *Vrijeme umiranja: crna smrt u Dubrovniku (1348.–1349.)*, Zagreb, 2006.

potvrđuju da su se epidemije kuge i drugih bolesti periodički pojavljivale na otoku sve od vremena »crne smrti« sredinom 14. stoljeća. U povijesnoj se literaturi najčešće spominju kužne epidemije iz 1449. i 1456. godine, ali bilježnička građa ukazuje da su one izbijale često tijekom cijelog 15. stoljeća. Tako se pouzdano zna za još nekoliko kužnih epidemija: jednu koja je trajala od listopada 1456.³² do siječnja 1457. godine,³³ drugu u srpnju 1457. godine, zatim u studenome 1457. godine,³⁴ pa od srpnja do kolovoza 1458. godine, ponovno u prosincu 1460. godine,³⁵ pa od kolovoza do listopada 1464. godine, od srpnja³⁶ do kolovoza 1465. godine,³⁷ te 1480, 1494. i 1499. godine.³⁸ O tome da je strah od bolesti i iznenadne smrti (bez primanja posljednjeg pomazanja) bio na Rabu stalno prisutan svjedoče mnogobrojne oporuke sastavljene *pericula mortis, tempore pestiferis te sana mente, corpore infirmus...peste infectus*. Pritom je, pored temeljne skrbi za održanje materijalne i financijske sigurnosti vlastite obitelji, uočljiv daleko snažniji vjerski senzibilitet za ulaganja u gradnju i održanje sakralnih objekata, ali i jako izražen senzibilitet solidarnosti prema siromašnim i bolesnim bratimima i sestrama u bratovštinama³⁹ kao i ostalim gradskim siromasima kroz darivanje odjeće, obuće, vina, kruha kao i organiziranje tzv. objeda poznatih pod nazivom *prandium*, a koji su se često održavali nakon smrti i pogreba pokojnika u vidu karmina. No, nov senzibilitet u odnosu prema siromašnima, bolesnima i svim »manje sretnima«, izražen kroz fenomen »socijalnog kršćanstva«, koji je u 15. stoljeću trajao već tri stoljeća, ponajbolje je izražen kroz gradnju i održanje socijalno-karitativnih ustanova hospitala, odnosno ubožnica, čija je namjena prije svega bila skrb o osobama koje su se kao siromasi, odnosno *pauperes Christi*, i bolesnici našle na rubu rapskoga društva. Ili, točnije rečeno, namjena je bila dvostruka – jedna izražena kroz brigu za osobe na rubovima društva u materijalnom svijetu s kojim oporučitelj ima posljednje doticaje, a druga izražena kroz brigu za dušu donatora i fundatora kojeg uskoro iščekuje konačan prelazak u spiritualni svijet u kojem postoji mogućnost njegova uživanja u beskrajnim blagodatima vječnog života.

³² Rabljanin Juraj, sin pokojnog Dujma, sastavlja oporuku u listopadu 1456. godine *propter pestilentiam*. Državni arhiv u Zadru (dalje: HR DAZd), fond Rapski bilježnici (dalje: RB), bilježnik Toma de Stanciis (dalje: TS), kut. 2, sv. VIII, fol. 100.

³³ Tako je kožarski majstor Antun *Judei (de Zudio)* sastavio svoju oporuku u siječnju 1457. godine *sana mente, corpore infirmus...peste infectus*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 117a.

³⁴ *Nobilis domina Arbi Soura Damoris*, udovica Nike *de Dominis* tada sastavlja oporuku, ističući da je bilježi *tempore pestiferis*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 121.

³⁵ Tada, naime, patricij Marin *de Poruga* sastavlja oporuku, ističući da to čini *tempore pestiferis*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 152a.

³⁶ Tako je Petar iz Bergama, poznati kamenoklesar, sastavio svoju oporuku u srpnju te godine *pericula mortis*, odnosno u strahu od smrti i to zbog kuge. HR DAZd, DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 185.

³⁷ Pavao Sarsa iz Karlobaga, izrađivač vesala, u kolovozu iste godine sastavio je oporuku *pericula inopinate mortis*. HR DAZd, DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 189a.

³⁸ D. MLACOVIĆ, *Gradani plemići*, str. 81.

³⁹ Više o rapskim bratovštinama vidi u: Ivan PEDERIN, *Svakidašnjica u Rabu: od mistike do renesanse i baroka* (dalje: *Svakidašnjica u Rabu*), Rab, 2011., str. 40–42; Alojzije TOIĆ, *Rapske bratovštine i o biskupu Ivanu Luki Garagninu* (dalje: *Rapske bratovštine*), Rab, 1995.; Zoran LADIĆ – Zrinka NOVAK, »Matrikula bratovštine bičevalaca sv. Kristofora u Rabu. Diplomatička i povijesna analiza s kritičkim prijepisom matrikule« (dalje: *Matrikula bratovštine*), *Starine*, knj. 64, Zagreb, 2012., str. 61–112.

Za razliku od epidemija kuge, vatre sv. Antuna i raznih drugih neizlječivih bolesti koje su iznenadno i silovito periodički pogađale rapsko stanovništvo,⁴⁰ gospodarske prilike predstavljale su dugotrajniji čimbenik koji je određivao sudbinu više generacija stanovnika te komune. U razdoblju koje je uslijedilo nakon konsolidacije mletačke uprave (uspostavljena na Rabu 1409. godine) rapska je komuna u okvirima mletačkih gospodarskih interesa na Jadranu, našla prostor za relativan ekonomski prosperitet, naslijeđen iz 14. stoljeća, koji će u gradu Rabu i rapskoj komuni trajati tijekom cijelog 15. stoljeća, a naglo će opasti u vrijeme kulminacije mletačko-osmanskih ratova na Jadranu sredinom i u drugoj polovici 16. stoljeća.⁴¹ Kao što pokazuju historiografska istraživanja i izvori vezani uz gospodarsko stanje u Rabu u kasnom srednjovjekovlju, taj grad i u 15. stoljeću ostao gospodarski atraktivna, privlačna komuna s kojom su trgovali stanovnici i magnati hrvatskog zaleđa⁴² i u koju su se podjednako naseljavali, češće trajno nego privremeno, brojni dobrovoljni i ratnim prilikama prisiljeni migranti iz hrvatskog zaleđa, Bosne i srednjovjekovne Slavonije,⁴³ ali i osobe koje su se bavile zahtjevnijim zanimanjima pristigle iz komuna na Apeninskom poluotoku, osobito iz Bergama i Ravenne te Venecije.⁴⁴ Dio tih doseljenika, sudeći prema bilježničkim spisima, uspješno se uključio u gospodarski život rapske komune dajući značajan doprinos njezinu kulturnom i materijalnom razvitku.

Unatoč dobrim gospodarskim prilikama, ekonomski napredak u slučaju pojedinih doseljenih obitelji nije se odvijao s lakoćom. Naime, u povoljne je gospodarske trendove unutar rapske komune ipak bio uključen tek jedan dio rapskog stanovništva, a većina doseljenog stanovništva iz Hrvatske i Bosne, kao i u ostalim srednjovjekovnim komunama, materijalno je bogatstvo stjecala teško i dugotrajno. Iz povoljnog su gospodarskog tijeka bili isključeni pojedinci i obitelji iz siromašnijih ruralnih dijelova rapske komune, brojni doseljenici iz nižih društvenih slojeva koji su bili tek obična radna snaga bez poznavanja ikakvih specifičnih radnih, obrtničkih ili trgovačkih vještina i, k tome, nisu mogli steći građansko pravo. Posebi-

⁴⁰ I to unatoč nizu mjera koje su gradske vlasti poduzimale u cilju poboljšanja zdravstvenih i sanitarnih prilika, a kao što se vidi iz statutarnih odredaba i sve većeg broja, od komunalnih vlasti zaposlenih, liječnika i kirurga. Vidi: Lujo MARGETIĆ – Petar STRČIĆ, *Statut rapske komune iz 14. stoljeća*, Rab – Rijeka, 2004.; Đorđe MILOVIĆ – Grozdana MILOVIĆ-KARIĆ, »Zdravstvena kultura u svjetlu odredaba Rapskog statuta iz XIV. stoljeća« (dalje: *Zdravstvena kultura*), *Acta medico-historica Adriatica*, god. 4, br. 1, Rijeka, 2006., str. 27–36; Meri KUNČIĆ, »Obrtnici, umjetnici i zdravstveni djelatnici u kasnosrednjovjekovnoj rapskoj komuni«, *Rapski zbornik II*, Josip ANDRIĆ – Robert LONČARIĆ (gl. ur.), Rab, 2012., str. 57–72.

⁴¹ Tomislav RAUKAR, »Rab sredinom XV. stoljeća«, *Croatica christiana periodica*, god. 22, br. 42, Zagreb, 1998., str. 27–36; Ivan PEDERIN, »Uprava, crkva, politika i kultura na Rabu u XVI. stoljeću«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 36, Zadar, 1994., str. 125–168.

⁴² Tako npr. u lipnju 1453. godine mletačke vlasti potvrđuju ugovor sklopljen *cum comitibus Corbavie*, a prema kojem su knezovi krbavski i njihovi podložnici imali pravo izvoziti i prodavati proizvode sa svojih posjeda tijekom sajma na blagdan sv. Margarete u Rabu. Taj ugovor potvrđen je u prosincu iste godine. Šime LJUBIĆ, *Listine o odnosajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. 10, JAZU, Zagreb, 1891., dok. 12, str. 8; dok. 29, str. 23.

⁴³ Iz tih regija na područje rapske komune naseljavali su se, pored siromašnih obitelji stočara i poljoprivrednika te sluga i sluškinja (*famuli, famule, ancile*), pojedini obrtnici i mornari, ali i pripadnici tadašnje elite – plemići i pripadnici klera. Borislav GRGIN, »Doseljenici iz Hrvatske na Rabu krajem XV. i početkom XVI. stoljeća« (dalje: *Doseljenici*), *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, Zagreb, 2005., str. 537–547.

⁴⁴ Bogumil HRABAK, »Regionalna i međunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XIV–XVIII stoljeće)«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 24, Zagreb, 1991., str. 70.

ce se to odnosilo na siromašnije doseljenike i čitave obitelji sa susjednoga, ratom pogođenog hrvatskog i bosanskog područja (u izvorima zvani *Morlachi*, *Vlachi*),⁴⁵ kao i dio gradskog sloja pučana koji se bavio obrtima koji su podrazumijevali jaku konkurenciju, relativno slabu izobrazbu i nisku razinu vještine proizvodnje (uglavnom postolari, zidari, krojači), a koji su istodobno posjedovali manje vlastite posjede te nešto obradive zemlje unajmljene od patricija privatno-pravnim ugovorima *ad laborandum*, a s koje su hranom mogli opskrbljivati vlastitu obitelj. Opći pozitivni trend rapske ekonomije u 15. stoljeću nije spriječio izloženost te komune povremenim tzv. gladnim godinama koje su, ovisno o slabijem godišnjem urodu pšenice, pogađale sva urbana društva europskoga Sredozemlja. U dokumentima iz srednjega vijeka pojava gladnih godina još uvijek nije dostatno istražena, ali sudeći prema podacima od početka 16. stoljeća nadalje one su bile dosta česte te su na Rabu zabilježene 1501., 1505., 1529. i tijekom niza godina sve do 1854. godine.⁴⁶ U svrhu zaštite komunalnog stanovništva od prijetnje gladu već je 1325. godine bio izgrađen gradski fontik, odnosno spremište za žitarice, ali je on, čini se, zapostavljen tijekom kasnog srednjovjekovlja te je ponovno bio izgrađen 1509. godine, dakle neposredno nakon dviju gladnih godina, u neposrednoj blizini gradske lože.⁴⁷

Važnu ulogu u osiromašivanju stanovnika rapske komune imali su i kontinuirani mletačko-osmanski ratovi, koji su osobito intenzivirani u drugoj polovici 15. stoljeća. Tako je, primjerice, 1474. godine donesena odredba središnjih mletačkih vlasti prema kojoj je Rab morao financirati i održavati vlastitim sredstvima jednu galiju, čija je posada bila sastavljena od pučana koji su bili podložni vojnoj službi u dobi od 16 do 70 godina, a zapovjednik ili kapetan (*sopracomitus*), kao i u drugim komunama pod mletačkom vla-

⁴⁵ U ispravama koje je zabilježio rapski notar Andrija Fajeta spominje se više doseljenika koji se redovito nazivaju *Morlachi*. Tako se koncem 1469. i početkom 1470. godine spominje više obitelji Morlaka koji su u Rab došli pod pritiskom Osmanlija. Oni su od komunalnog stanovništva, prije svega patricija, ali i crkava i samostana uzimali na obrađivanje zemlju, za što su dobili ugovoreni dio prihoda u naturi te mjesto za stanovanje, koje je obično bila neka skromna drvena ili od šiblja i zemlje izrađena koliba na zemlji koju su uzeli na obrađivanje. Prema zabilježenim ugovorima o uzimanju zemlje na obrađivanje, jednu trećinu prihoda morali su davati vlasnicima unajmljenih zemalja. Takve su ugovore sklopili primjerice Ilija *Chnesich Morlachus*, koji dobiva u najam od samostana sv. Petra *de Laualle vnum locum positum in Valplana* (HR DAZd, RB, Andrija Fajeta (dalje: AF), kut. 1, sv. VII, fol. 28), Vid *Roinich Morlachus*, koji istog dana kupuje vinograd, maslinik *in contrata Snua* od Mirka *Chnescicha* iz Paga za 157 libara malih (HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. VII, fol. 28–28a), Andrija *Goitanich Morachus*, koji uzima u najam od *ser Andriola de Bore, nobilis Arbe, vnum suum locum positum in Marano* na koji se ovaj Morlak treba naseliti sa svojom obitelji, dobro njime upravljati i obrađivati tamošnje zemlje te davati trećinu prihoda vlasniku Andriolu u vinu, maslinama i drugim plodovima (HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. VII, fol. 28a–29). Juraj *de Flaschono*, rapski patricij, dao je na obrađivanje nekom Franulu i njegovu bratu, obojici *de Gaccha* (Gacka), vinograd i oranice *cum chamarda* smještene pored samostana sv. Ilije. Braća su se tamo nastanila sa svojim obiteljima, obvezujući se rapskom patriciju Jurju davati trećinu prihoda od vina, žita i stoke (HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. VIII, fol. 1).

⁴⁶ Mirko Dražen GRMEK, »Povijest zdravstva na Rabu« (dalje: *Povijest zdravstva*), *Medicinar*, god. 3, br. 6, Zagreb, 1949., str. 296.

⁴⁷ Fontik je ponovno izgrađen nakon što su mletačke vlasti odobrile zahtjev rapskog izaslanstva iz 1505. godine za njegovom gradnjom. Svrha fontika bila je omogućiti nabavku brašna i drugih namirnica uz nisku cijenu. Rapski je fontik obnavljan više puta (između ostaloga 1628. i 1723. godine), a potpuno je ugašen 1817. godine. Usp. M. D. GRMEK, *Povijest zdravstva*, str. 301.

šću, uvijek je bio jedan od uglednih rapskih patricija.⁴⁸ Ta je odluka u velikoj mjeri bila uvjetovana snažnim osmanskim vojnim pritiskom na mletačke posjede u Bosni, Albaniji i Grčkoj, a svoj je odraz našla u brojnim bilježničkim ispravama, primjerice u oporukama ili drugim dokumentima u kojima se spominju mlađi rapski pučani kao mletački vojnici u ratu *contra infideles*.⁴⁹ Tako, primjerice, iz oporuke Ruže, majke krojačkog majstora Damjana, sastavljene u kolovozu 1463. godine, saznajemo da se njezin sin pridružio mletačkim vojnim snagama u ratu protiv Osmanlija.⁵⁰ Čini se da je te kritične godine za kršćanske zemlje zapadnog Balkana, a posebice po Bosansko Kraljevstvo, veći broj mlađih Rabljana te izbjeglica iz hrvatskog i bosanskog zaleđa nedavno izbjeglih na Rab odlučio ili je bio prisiljen krenuti u rat protiv nadirućih osmanskih vojnih jedinica te su sudjelovali u vojnama *contra infideles* u Bosni, Albaniji i Grčkoj.⁵¹ Na temelju podataka iz rapskih vrela može se zaključiti da su u ratovima protiv Osmanlija, u sastavu mletačkih postrojba, sudjelovali uglavnom mlađi i neoženjeni muškarci, čija je pogibija predstavljala ne samo populacijski gubitak za rapsku komunu nego i buduću prokreaciju te prijetnju osiromašenju njihovih obitelji, koje su time gubile svoje ekonomski najaktivnije članove. Na kraju ovog poglavlja može se zaključiti da je u Rabu u 15. stoljeću postojao relativno velik broj siromašnih i bolesnih muškaraca i žena, kao posljedica raznih epidemija, prisilnih migracija stanovništva nižeg društvenog statusa iz Hrvatske i Bosne, kao i ratova protiv Osmanlija, za koje je trebalo organizirati koliko-toliko primjerenu skrb. Zbog svih spomenutih negativnih čimbenika od kraja 15. stoljeća rapska komuna i rapska biskupija ulaze u razdoblje materijalnog i populacijskog nazatka. Tako, dok je u čitavom razdoblju od sredine do konca 15. stoljeća rapska komuna zadržala ustaljen broj stanovnika, koji

⁴⁸ Vladislav BRUSIĆ, *Otok Rab: geografski, historijski i umjetnički pregled sa ilustracijama i geografskom kartom Kvarnera i Gornjeg Primorja* (dalje: *Otok Rab*), Zagreb, 1926., str. 122. Doduše, svi oni koji su mogli namaknuti određena novčana sredstva mogli su se otkupiti od službe na galiji i tako izbjeći sudjelovanje u mletačkim pomorskim vojnim akcijama.

⁴⁹ Ta se služba spominje, primjerice, u oporuci nekog Radoslava iz travnja 1463. godine, koji je bio *famulus magistri cerdonis Petri Clum*, te je na mletačkoj galiji išao u rat *contra Turchos*. HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. V, fol. 37a. Vidi također ugovor o davanju nekog vinograda na obradivanje, a u kojem se spominje neki Grgur Duhovina *Morlachus, civis et habitator Arbi*, koji u srpnju 1470. god. odlazi u rat protiv Osmanlija – *ire volens in armata contra Turchos* – na mletačkoj galiji. HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. VIII, fol. 4.

⁵⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 174.

⁵¹ Proces odlaska brojnih mladih ljudi, a među njima i profesionalnih djelatnika, obrtnika i medicinskih djelatnika, iz Raba, kao i drugih dalmatinskih komuna, u rat *contra infideles* djelomično je odraz vojnih i političkih nastojanja pape Siksta IV. (1471. – 1484.) da se suprotstavi sve snažnijem osmanskome nadiranju prema jugoistočnoj i srednjoj Europi. Stoga je Siksto IV., koji je bio vrlo dobro upoznat sa situacijom u Hrvatskoj i Dalmaciji, ponajviše preko senjskog i modruškog biskupa Nikole Modruškog (Nikola Kotoranin, 1427. – 1480.), koji ga je upoznao s katastrofalnim posljedicama osmanskog vojnog nadiranja u našim krajevima, nastojao 1472. godine organizirati protuosmanski savez. U njemu su važnu ulogu trebali imati i Mlečani, a posebice njihova flota predvođena Pietrom Mocenigom, koja je zajedno s papinskom flotom trebala istjerati Osmanlije iz Egejskog mora. Lovorka ČORALIĆ, »Papa Siksto IV.: Indulgencija hrvatskoj bratovštini Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima (1481. god.)«, *Croatica christiana periodica*, god. 22, br. 42, Zagreb, 1998., str. 108–109. Upravo u svjetlu tih širih vojno-političkih događaja i nastojanja valja promatrati i sastavljanje oporuka pojedinih Rabljana, a među njima i nekoliko obrtnika i medicinskih djelatnika u ranim sedamdesetim godinama 15. st., a koji su trebali popuniti momčad galije koju je rapska komuna, kao i druge istočnojadranske komune pod mletačkom vlašću, bila dužna opremiti za rat. Treba reći da su slične oporuke iz tog razloga sastavljali i stanovnici drugih dalmatinskih komuna, primjerice Šibenika i Splita.

je prema nekim mišljenjima iznosio oko 4000,⁵² a prema drugim između 5000 i 6000 stanovnika⁵³, godine 1553., prema podacima koje donosi mletački sindik za Dalmaciju i Albaniju Giovanni Battista Giustiniano, grad i otok Rab imali su samo 3500 stanovnika,⁵⁴ što je znatan pad u odnosu na prosperitetnija razdoblja 14. i 15. stoljeća. Prema podacima apostolskog vizitatora Agostina Valiera iz 1579. godine u gradu Rabu je živjelo 1000, a u ostalim župama na otoku također 1000 stanovnika, što znači da je rapska komuna tada imala samo 2000 stanovnika.⁵⁵

Hospitali i lazaret na Rabu u srednjem vijeku

Ima li se u vidu prisutnost spomenutih različitih životnih čimbenika, kao i mogućih tragičnih i nenadanih okolnosti koje su snažno utjecale na pojedine rapske obitelji, očito je da srednjovjekovno doba na Rabu njegovom prosječnom stanovniku nije omogućavao trajniju gospodarsku sigurnost i zdravstvenu skrb. U tom su smislu znatno zaštićeniji bili bogatiji i povlašteniji društveni slojevi, ali ni oni ne u potpunosti. Zbog toga se preko odredaba gradskoga vijeća i onih komunalnog statuta nastojalo na različite načine pospješiti prije svega gospodarsku i zdravstvenu sigurnost komunalnih stanovnika, ali i osmisliti načine njihova zbrinjavanja ako bi došli u nemogućnost osiguranja osnovnih životnih uvjeta. Pritom su se rukovodili gospodarskim zakonitostima (primjerice, u nabavci žita) onodobnog sredozemnog prostora, kao i tada još uvijek dosta niskom razinom spoznaja iz medicine i farmacije. Medicinske spoznaje, kao i opće spoznaje o važnosti higijenskih prilika, ostavile su traga u pojedinim odredbama gradskoga vijeća te najstarijega gradskoga statuta iz 1326. godine, u smislu umanjivanja mogućnosti zaraze preko loše održavane hrane, prijenosa različitih zaraznih bolesti uvozom robe ili dolaskom putnika s udaljenih odredišta. To je zapravo bio najvažniji vid kolektivne medicinske skrbi u kasnosrednjovjekovnom rapskom društvu. Sudeći prema statutarnim odredbama, na snazi su bile i neke druge zaštitne mjere, kao što je održavanje čistoće ulica, ograničavanje pojedinih djelatnosti, primjerice kožarstva ili tekstilne proizvodnje unutar zidina grada te suzbijanje nasilja unutar gradskog prostora. No, istodobno ondje nije bilo odredaba koje bi se odnosile na rad hospitala na području rapske komune.⁵⁶ Stoga, kao što će se pokazati u daljnjem tekstu,

⁵² D. MLACOVIĆ, *Gradani plemići*, str. 99, 110–116.

⁵³ Ukupan broj stanovnika, prema pretpostavci Tomislav Raukara, na cijelom otoku Rabu u tom razdoblju mogao se kretati između 5000 i 6000. Kako je u europskoj medievistici prihvaćena stratifikacija prema kojoj su mali gradovi, odnosno komune imali od 2000 do 5000, srednji od 5000 do 10000 i veliki iznad 10 000 stanovnika, može se zaključiti da je rapska komuna u tom razdoblju u populacijskom smislu pripadala skupini srednje velikih komuna na istočnom Jadranu. Ne može se, međutim, točno utvrditi koliki je broj stanovnika živio u samom gradu Rabu, a koliki broj na cijelom otoku. Prema Raukarovoj pretpostavci broj stanovnika unutar gradskih zidina, što bi se moglo zaključiti usporedbom gradske površine s površinama nekih drugih dalmatinskih gradova u tom razdoblju, nije prelazio brojku od 3000. Vjerojatno je na području otoka izvan gradskih zidina živjelo otprilike jednako toliko stanovnika. T. RAUKAR, *Rab sredinom*, str. 28.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ Zrinka NOVAK, »Crkvene prilike u Rapskoj biskupiji u XVI. stoljeću« (dalje: *Crkvene prilike*), *Croatica christiana periodica*, god. 33, br. 64, Zagreb, 2009., str. 18.

⁵⁶ Đ. MILOVIĆ – G. MILOVIĆ-KARIĆ, *Zdravstvena kultura*, str. 27–36.

zaključke o djelatnosti triju srednjovjekovnih rapskih hospitala moguće je donijeti uvidom u neke druge vrste povijesnih vrela te usporedbom s istovremenim primjerima u drugim istočnojadranskim gradovima. Pritom treba istaknuti da, iako su rapske komunalne vlasti tijekom razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka redovito unajmljivale ljekare, kirurge ili apotekare, o tome jesu li oni povremeno bili angažirani u liječenju korisnika hospitala nema podataka u izvorima. Kao što svjedoče primjeri iz drugih istočnojadranskih komuna, a posebice su istražene prilike u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku, za razliku od prilika u onodobnim hospitalima na Apeninskom poluotoku, gdje su liječnici bili i službenici koji su redovito brinuli za štíćenike tih ustanova, dubrovački su liječnici u hospitalima bili angažirani samo prema potrebi.⁵⁷ Nešto drukčiju sliku u 15. stoljeću pokazuje glavni grad srednjovjekovne Dalmacije – Zadar, gdje je zamjetna sve izrazitija uloga hospitala ne samo kao skloništa za siromašne nego i kao mjesta gdje će zbrinute osobe dobiti medicinsku skrb. Navedimo samo kao primjer hospital sv. Marka, kojemu je 1427. godine

⁵⁷ Odgovor na pitanje zašto u dubrovačkim hospitalima kasnoga srednjovjekovlja liječnici nisu trajno bili uključeni u rad tih ustanova, za razliku od hospitala u talijanskim gradovima, vjerojatno leži u činjenici da je Dubrovnik u onodobnim razmjerima ipak bio relativno malen grad koji je u 15. i 16. st. zajedno s okolnim teritorijem imao oko 6000 stanovnika. O samo povremenom angažiranju liječnika u radu hospitala svjedoči i vizitacija Franciscusa Floriusa iz 1573. godine koja potvrđuje da se u jednom od gradskih hospitala »liječnik pozivao uvijek kada se za to ukazala potreba«. T. BUKLIJAŠ – I. BENYOVSKY, *Domus Christi*, str. 102. Za razliku od prilika na istočnoj obali Jadrana, u razdoblju čitavoga srednjega vijeka, povezano s djelatnošću medicinskih škola od kojih je osobito utjecajna bila ona u Salernu, hospitali su osim kao pobožne i karitativne ustanove djelovali i kao mjesta za liječenje bolesnika, isprva isključivo unutar samostana (Montecassino, San Gallo), a zatim i kao zasebne ustanove, najčešće u gradskim središtima. Višestrukost njihove namjene vidljiva je i u njihovoj arhitekturi, u razrađenom sustavu prostorne organizacije unutar koje su pojedine prostorije imale pobožnu namjenu, a pojedine su bile namijenjene brizi o korisnicima hospitala. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku hospitali se razvijaju i kao laičke ustanove, obično vezane uz pojedinu bratovštinu, samostan ili crkvu, također s razrađenim prostornim razmještajem unutar kojega su prostorije za pobožne namjene, liječenje i smještaj liječnika bile obvezatan dio. Tako, primjerice, statut hospitala S. Maria della Scala u Sieni s početka 14. st., između ostaloga spominje jutarnju i večernju liječničku skrb te prostoriju za kirurga koji je bio na raspolaganju bolesnicima. Također je u istom hospitalu od početka 14. st. djelovao i ljekarnik. Primjeri slične arhitekture mogu se pronaći na prostoru čitave zapadne Europe (u Italiji, Njemačkoj, Francuskoj, britanskom otočju i drugdje). Treba istaknuti da su nešto drukčiju prostornu organizaciju imali hospitali namijenjeni zbrinjavanju putnika i hodočasnika smješteni uz pojedine prometne pravce (kao što je primjerice *via Francigena*) nego što je to bio slučaj s hospitalima u većim gradskim središtima unutar kojih se odvijala skrb za različite ugrožene skupine gradskog stanovništva te su unutar sebe imali uključen segment zdravstvene skrbi. *Enciclopedia dell' arte medievale*, sv. VIII, Roma, 1997., str. 906–917. Treba istaknuti i to da je uprava nad hospitalima često bila podijeljena između crkvenih i svjetovnih vlasti te je nerijetko bila i predmet spora tih dviju strana. Više o tome vidi u: Katalin SZENDE – Judit MAJOROSSY, »Sources for the Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary«, *Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Martin SCHEUTZ – Andrea SOMMERLECHNER – Herwig WEIGL – Alfred Stefan WEIß (ur.), Wien – München – Böhlau – Oldenbourg, 2010., str. 637–682. Kada je riječ o hospitalima u gradovima na istočnoj obali Jadrana, a Zadar je u tom smislu prednjačio u razvoju, hospitali su imali znatno manje kapacitete, po svojoj su arhitekturi prostorno i funkcionalno bili manje razvedeni i u znatno su većoj mjeri imali pobožnu i karitativnu, a u manjoj zdravstvenu namjenu. No treba primijetiti, da osobito u Zadru i Dubrovniku, ali i u drugim većim komunama, mjeri primjerice u Splitu, kao što svjedoče različiti pisani dokumenti, osoblje hospitala ponekad angažira pojedine liječnike kako bi se skrbili o štíćenicima dotične ustanove. Također, mnogi primjeri pokazuju da su se pojedini hospitali, s obzirom da unutar malih prostora kojima su raspolagali nisu imali mjesta za smještaj, primjerice, oltara ili ljekarne, te su oltare imali u obližnjim crkvama, a unutar gradskog prostora nalazili su se u blizini ljekarne. Uzmimo kao primjer već spomenuti zadarski hospital koji je koncem 13. st. utemeljio Koža *de Saladinis*. Irena BENYOVSKY LATIN, *Between St. Mark and St. Blaise*, str. 8. Nasuprot tome pojedini izvori ukazuju da je zadarski hospital sv. Nikole, odnosno sv. Marka imao vlastitu ljekarnu. *Isto*, str. 9.

odredbom komunalnih vlasti bio dodijeljen i liječnik Francisco Malatini.⁵⁸ Iz navedenoga se može zaključiti kako je upravo Zadar prednjačio u razvojnim trendovima kasnosrednjovjekovne zdravstvene kulture na istočnoj obali Jadrana.

Unatoč nedostatku sličnih podataka koji bi se odnosili na rapsku komunu, kasnosrednjovjekovna vrela ipak govore da je na Rabu unutar medicinske profesije bio zastupljen priličan broj različitih medicinskih djelatnika, liječnika, kirurga i brijača – ranarnika, dakle različitih specijalizacija i različitog stupnja obrazovanja.⁵⁹ No, oni nisu imali neki oblik profesionalnog udruženja koji bi im omogućavao veću slobodu djelovanja unutar komune, već je njihova djelatnost uglavnom ovisila o odlukama komunalnih vlasti. Budući je rapska komuna redovito uzimala u službu liječnike, kirurge i ljekarnike, pretpostaviti je da su liječničke usluge bile dostupne svim članovima rapske zajednice, ali su zasigurno bogatiji patricij, građani ili pripadnici rapske Crkve imali bolje mogućnosti u dobivanju liječničkih usluga kod uglednih stranih, sveučilišno obrazovanih, liječnika, kirurga i apotekara.⁶⁰

Promatra li se način na koji su djelovali komunalni hospitali, odnosno ubožnice, vidljivo je da je najvažnija za njihovu učinkovitost bila nabavka hrane, kreveta, posteljine,

⁵⁸ J. NERALIĆ, *Late Medieval Hospitals in Dalmatia*, str. 280–281.

⁵⁹ Tako je, primjerice, zabilježen veći broj komunalnih liječnika (*medicus, psihicus*) koji su, kao što je bilo uobičajeno u tom razdoblju u istočnojadranskim komunama, najvećim dijelom bili stranci školovani obično na nekom od sveučilišta na Apeninskom poluotoku, ponajviše u Padovi. Oni su, kao što pokazuju mnogi onodobni primjeri iz susjednih komuna, stjecali diplomu liječnika te su predstavljali obrazovan i društveno cijenjen sloj komunalnog stanovništva. Kirurzi (*chirurgicus*) su u odnosu na liječnike imali niži stupanj obrazovanja, a diplome su stjecali ili na sveučilištima ili u nekoj od profesionalnih udruga kakvih je na Apeninskom poluotoku bilo podosta u 15. st. Ljekarnici (*apothecarius, speciarius*), koji su nakon Salernskog edikta kralja Sicilije Fridrika II. Hohenstaufovca iz 1240. godine postali zasebna profesija, također su stjecali znanja ili na sveučilištima ili u nekoj od profesionalnih udruga. Pored spomenutih, medicinskom su se djelatnošću bavili i brijači (*barberius, barbitonsor, tonsor*), koji su asistirali kirurzima, sami obavljali manje kirurške zahvate, puštali krv i vadili zube. Više o tome vidi u: M. KUNČIĆ, *Rapski obrtnici*, str. 64–71.

⁶⁰ Na temelju rapskih izvora doznaje se da je u drugoj polovici 15. st. u Rabu djelovao komunalni liječnik Andrija iz Milana, koji je boravio na otoku u vrijeme nekoliko teških kužnih epidemija. Sudeći po njegovu spomenu u izvorima, pri čemu se prvi put u svojstvu svjedoka spominje u jednom dokumentu iz 1455. godine, a drugi put prilikom kupnje ovećeg imanja usred grada Raba 1457. godine, moglo bi se zaključiti da je taj liječnik boravio u Rabu tijekom jedne od najtežih epidemija kuge koja je trajala od listopada 1456. do prosinca 1457. godine. Rapski izvori u drugoj polovici 15. st. spominju komunalnog liječnika Baltazara Matelića (Matelkića). Ugovorom potpisanim 1452. godine on je uzeo na nauk Martina, sina Grge krojača, na razdoblje od pet godina. Martin se, kao što je uobičajeno za ugovore o šegrtovanju, obvezao da će služiti liječnika i slušati ga, a Baltazar Matelić da će svoga učenika odijevati i hraniti te učiti čitanju, pisanju i liječenju. Pored njega, zabilježen je 1462. liječnik Nikola Mesalić, a 1489. godine Andrija *de Chamera Mutiniensis*, koji je te godine uzeo na nauk Blaža, sina senjskog zlatara Lovrinca. Pored njih u izvorima je zabilježen i liječnik Ivan Pavao Marotto iz Verone, koji je postao rapski *civis et habitator*, a od 1478. godine liječnik u zadarskoj komuni. Koncem ovdje promatranog razdoblja, 1493. godine, spominje se i liječnik Nikola iz Padove. Pored liječnika, u istom se razdoblju spominju i pojedini kirurzi, pa tako 1485. godine Nikola Ivanov, a 1499. godine Pavao *de Dulfis* iz Ravenne, koji te godine sastavlja i svoju oporuku. Ujedno su česti spomeni i različitih ljekarnika pa tako Marsia iz Ortone 1456. godine, Antonija *de Monte Ulmo* iz Marki 1470. godine, Petra Teste iz Kopra, koji na Rabu djeluje od 1462. do 1476., zatim aromatarija (ljekarnik ili travar) Bernarda *de Custino* 1484. godine, pa Ivana iz Like, te na koncu ovdje promatranog razdoblja Bernarda iz Herceg Novoga, koji je u rapskim bilježničkim knjigama zabilježen 1494. godine. M. D. GRMEK, *Povijest zdravstva*, str. 298; I. PEDERIN, *Svakidašnjica u Rabu*, str. 80–81; za Pavla *de Dulfis* iz Ravene vidi: Odoriko BADURINA, *Velika kamporska kronika. Liber II* (dalje: *VKKLII*), str. 77; za Petra Testu vidi: HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. V, fol. 12a; HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. X, fol. 47.

odjeće te raznih drugih potrepština.⁶¹ Naravno, kada su u pitanju bili bogati svjetovni pojedinci, oni su uvijek ostavljali značajne legatate u novcu, hrani, odjeći i nekretninama, osobito u trenutku kada su sastavljali, kao u slučaju Kože *de Saladinis*, svoje oporuke. No, nakon nekog vremena jasne odredbe vezane uz uzdržavanje takvih hospitalia bile su zaboravljane i ubožnice su nerijetko ostajale bez minimalnih količina hrane i drugih potrepština.⁶² Upravo u takvim trenucima pojavljuju se stanovnici komuna kao osobe koje su, nadahnute idejama »socijalnog kršćanstva«, svojim oporučnim legatima znatno pridonosile funkcioniranju, pa i samom opstanku takvih ustanova.⁶³ Izravnu brigu o siromašnima i bolesnima u hospitalima vodili su tzv. *hospitalarii*⁶⁴ ili *hospitalarie*. Njihova osnovna zadaća, uz održavanje reda i higijene, bila je skrb o prehrani korisnika hospitalia, bilo da se radilo o vođenju kuhinje bilo o ravnomjernoj raspodjeli hrane, kreveta, posteljine, odjeće i ostalih potrepština. Njihov rad nadgledao je prior kao upravitelj i pravni zastupnik hospitalia, odgovoran biskupu i komunalnim vlastima. Upravo su te dvije osobe bile najodgovornije za svakodnevno i pravno funkcioniranje te ustanove. Pored hospitalia u srednjem vijeku djelovali su i leprozoriji, ustanove koje su u većoj mjeri služile kao prostori izolacije bolesnih od gube nego kao mjesta na kojima je pružana zdravstvena skrb. Potreba za izolacijom oboljelih od lepre proizlazila je iz tada već razvijene spoznaje o lepri kao zaraznoj bolesti. Pored toga, lepra je u sebi sadržavala i teološku dimenziju jer su u vrijeme skolastike tu bolest objašnjavali kao Božju kaznu osobama koje su bile sklone raznim oblicima amoralnih seksualnih ponašanja, primjericice sodomiji ili homoseksualnosti.⁶⁵ Vidjet ćemo na primjeru Raba da ondje, po svemu sudeći, nije bilo leprozorija te da su ponekad, ovisno o gospodarskim prilikama te većem obimu pokretljivosti ljudi i roba, hospitali dobivali i funkciju lazareta te su služili kao privremena mjera izolacije radi sprječavanja mogućeg širenja zaraze na prostor grada i komune.

U 15. stoljeću u Rabu se spominju tri hospitalia, od kojih se dva (sv. Franje i sv. Nikole) u izvorima spominju već od 14. stoljeća, a jedan (sv. Marije ili Tijela Kristova) utemeljen je oporučnim legatima patricija Petra *de Zaro* sredinom 15. stoljeća. Tako iz jedne isprave iz 1312. godine doznajemo da je rapski patricij Abundije (*Abundius*) oporučno darovao legatate za utemeljenje *Ospizio s. Francisci* na Komrčaru, na mjestu današnjega groblja, koji je

⁶¹ O razini materijalne kulture u srednjovjekovnim hospitalima vidi: J. MAJOROSSY – K. SZENDE, *Hospitals in Medieval*, str. 409–454; John HENDERSON, »The Material Culture of Health. Hospitals and the Care of the Sick in Renaissance Italy«, *Gesundheit – Krankheit. Kulturtransfer medizinischen Wissens von der Spätantike bis in die Frühe Neuzeit*, Florian STEGER – Kay Peter JANKRIFT (ur.), Köln – Weimar – Wien, 2004., str. 155–166; Suzana MILJAN, »Siromasi kasnosrednjovjekovnoga Zagreba«, *Povijesni prilozi*, god. 31, br. 42, Zagreb, 2012., str. 81–102.

⁶² Drukčije je bilo s komunalnim ili hospitalima koje su držali pojedini redovi, a o čijim su se prihodima brinule bilo komunalne bilo samostanske vlasti.

⁶³ Z. LADIĆ, *O nekim oblicima brige*, str. 6–9.

⁶⁴ Izraz *hospitalarius* spominje se vezano uz prve hospitale u srednjem vijeku koji su djelovali u okviru benediktinskih samostana. Ondje se *hospitalarius* brinuo za goste, a *infirmarius* za bolesnike. D. KARBIĆ, *Marginalne grupe*, str. 64.

⁶⁵ Richard PALMER, »The Church, Leprosy and Plague in Medieval and Early Modern Europe«, *Studies in Church History*, vol. 19, Oxford, 1982., str. 79–99.

trebao služiti za zbrinjavanje starih i bolesnih siromaha.⁶⁶ Iako su pojedini povjesničari držali da je ta ustanova bila i leprozorij zato što je bila smještena izvan gradskih zidina, ipak se radilo o hospitalu jer su na tom mjestu svoj samostan izgradili u 13. stoljeću franjevci pa se može zaključiti kako je riječ o klasičnom franjevačkom arhitektonskom sklopu samostana i ubožnice.⁶⁷ Nakon što su koncem 13. stoljeća franjevci napustili taj samostan i preselili se u benediktinski samostan sv. Ivana u gradu, ondje su se u 14. stoljeću doselili franjevci trećoredci (eremiti) i osnovali svoj samostan ili stan (*monasterium Sancti Francisci*) u kojem su se brinuli za bolesne i okužene.⁶⁸ Zasiurno su već tada samostan i hospital djelovali kao dvije odvojene ustanove, a samim hospitalom sv. Franje upravljao je prior, od kojih je prvi imenom poznati rapski kanonik Matija *de Rade* (*canonicus Arbensis, prior hospitalis sancti Francisci de Arbo*), koji se spominje u ispravi iz 1349. godine, zabilježenoj po rapskom bilježniku Kristoforu *de Cambonino de Rodano*.⁶⁹ Isprava je zanimljiva jer kazuje kako je Matija vjerojatno za potrebe samoga hospotala posudio 50 zlatnih dukata od rapske patricijke Isabete *de Gaucigna* te obećao da će ih vratiti u dogovorenom roku ili on sam ili neki budući prior od dobara samoga hospotala.⁷⁰ Jedno stoljeće kasnije, 1439. godine, spominje se Toma *Zangarel* kao svećenik i prior *Sti. Francisci de Comerzar*, koji u prisutnosti svjedoka i uz dopuštenje rapskoga kaptola prima dva redovnika trećoredca na stan, određujući im kao obvezu obrađivanje pripadajućih zemljišta.⁷¹ Činjenica da prior hospotala prima na smještaj i u službu dva redovnika susjednog samostana, ali pritom njihove obveze pravno regulira,⁷² potvrđuje da su samostan trećoredaca na Komrčaru i hospital sv. Franje u pravnom smislu bile dvije odvojene ustanove. Hospital je zasiurno, kao što je to bilo uobičajeno posvuda u europskim gradovima, istodobno bio pod nadležnošću lokalnog biskupa, kaptola i gradskih komunalnih vlasti, dok je samostan pripadao

⁶⁶ Abundije se u toj ispravi naziva *civis Arbe*, što bi podrazumijevalo da je bio građanin, a ne patricij. No, s obzirom da su se u posljednjim desetljećima 13. stoljeća i prvim desetljećima 14. stoljeća diljem dalmatinskih komuna (Zadar, Šibenik, Trogir, Split) pojmom *civis* definirali patriciji, a pojmom *de Arbe* ili *de Spaletu, de Ladre, de Tragurio* građani, proizlazi da je i u ovom slučaju riječ o rapskom patriciju. Uostalom, to je u skladu s ranije spomenutim procesom prema kojem su u tom razdoblju utemeljitelji hospotala i leprozorija bili isključivo patriciji, dok se građanski stalež uključio u taj proces tek nakon financijskog snaženja od kraja 14. st., odnosno nakon financijskog i materijalnog uzdizanja pojedinih građana na razinu elitne gradske skupine. Tek od sredine 14. st. dalmatinski se patricijat redovito počinje titulirati kao *nobiles cives/nobiles domine*, a građani kao *cives*. Zoran LADIĆ, »Doseljednici i stranci iz Hrvatske, Slavonije i istočnojadranskih komuna u kasnosrednjovjekovnom Poreču«, *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, Marija KARBIĆ, Hrvoje KEKEZ – Ana NOVAK – Zorislav HORVAT (prir.), Zagreb, 2014., str. 103–109.

⁶⁷ D. KARBIĆ, *Marginalne grupe*, str. 67; Inače, podno hospotala sv. Franje nalazio se arsenal, gdje su popravljani rapski brodovi. Ondje je bila podignuta i tvrđava koja je štitala ne samo arsenal nego i solane u Palitu i Maranu.

⁶⁸ U prvoj polovici 15. st. ondje se nastanjuju novi eremiti koji na Rab dolaze s područja Zadra, Like i Krbave. Petar RUNJE, »Franjevci trećoreci-glagoljaši na Rabu u srednjem vijeku« (dalje: *Franjevci trećoreci-glagoljaši*). *Rapski zbornik I*, Andre MOHOROVIČIĆ (ur.), str. 333–336; Zrinka NOVAK, *Crkvene prilike*, str. 168.

⁶⁹ T. SMIČIKLAS, *CD*, vol. XI, Zagreb, 1913., dok. 389, str. 518.

⁷⁰ Isto. Moguće je da je sama posudba vezana i uz kugu koja je prethodne godine pogodila rapsku komunu čime su znatno povećane potrebe za zbrinjavanjem bolesnih i siromašnih sugrađana i stanovnika distrikta.

⁷¹ P. RUNJE, *Franjevci trećoreci-glagoljaši*, str. 333.

⁷² Dotični dokumenti potječu iz Arhiva župskog ureda na Rabu (*Archivium capituli Arbi*), sv. 43, str. 139 r. P. RUNJE, *Franjevci trećoreci-glagoljaši*, str. 333.

isključivo crkvenoj jurisdikciji. Iz istih se dokumenata ujedno može zaključiti da je hospital u prvoj polovici 15. stoljeća imao u svome vlasništvu neka zemljišta koja su spomenuti svećenici bili dužni obrađivati. Čini se ipak da prihodi hospitala nisu bili dostatni za njegovo normalno uzdržavanje pa se zgrada hospitala upravo za djelovanja spomenutog priora Tome *Zangarela* urušila, a njezinoj obnovi pristupilo se sredinom 15. stoljeća zahvaljujući oporučnom novčanom legatu patricija Marina *Baduarius*.⁷³ Tada je hospital ujedno promijenio titulara i bio posvećen sv. Katarini Sijenskoj, u to vrijeme popularnoj svetišci, ponajviše zbog njezinih propovjedi kojima je poticala prokreaciju te udaju mladih i siromašnih djevojaka.⁷⁴ Od toga vremena rapski izvori spominju i priorat sv. Katarine, odnosno sv. Franje,⁷⁵ ali i lazaret sv. Katarine, odnosno sv. Franje prema čemu se može zaključiti da je postojeći hospital dobio i funkciju lazareta. Otada se u privatno-pravnim ispravama usporo bilježi kao *lazaretum sancte Catherine de Camerzario* i *hospitale sancte Catherine de Camerzario*, često vezano uz oporučna darivanja zahvaljujući kojima se ta ustanova intenzivno obnavljala u drugoj polovici šezdesetih i sedamdesetih godina 15. stoljeća. Sudeći prema mnogim oporučnim legatima, u obnovi toga hospitala i lazareta sudjelovali su testatori iz različitih slojeva rapskoga društva. Tako je, primjerice, 1471. godine zabilježena oporuka kojom je Antun *de Picico, civis Arbi*, darovao lazaretu sv. Katarine *ducatum vnum auri pro fabrica*, dakle jedan zlatni dukat za njegovu gradnju, odnosno obnovu,⁷⁶ a u lipnju 1469. godine i oporuka kojom je *Mariniza, famula*, dakle služavka, *ser Pedrani de Machina*, istom lazaretu ostavila legat od dvadeset solida.⁷⁷ Oporučno darivanje iste svote novca u svrhu radova na lazaretu zabilježeno je i u oporuci *ser Kristofora de Spalatio, nobilis civis Arbi*, iz ožujka 1476. godine,⁷⁸ kao i u oporuci *domine Chatherine vxoris Antonii de Scampi de Vegla, ad presens ciuis et habitatrix Arbi*.⁷⁹ Potvrdu o trajanju višegodišnjih radova na hospitalu i lazaretu sv. Katarine nalazimo u ispravi iz 1478. godine, kojom je majstor *marangonus* Matija, sin pok. *magistri Georgii*, izjavio da je od izvršitelja oporuke Antuna *de Picico* primio oporučni legat od jednog zlatnog dukata, koji je Antun ostavio *pro fabrica lazareto sancte Catarine*.⁸⁰ Nije bilo slučajno da su pripadnici različitih slojeva rapskog društva ostavljali isti novčani iznos za potrebe gradnje hospitala i lazareta sv. Katarine Sijenske na Komrčaru. Naime, zasigurno je riječ o preporuci svjetovnih gradskih vlasti oporučiteljima da izdvoje novac za gradnju jednog takvog sanitarnog i karitativnog objekta, u vrijeme nakon što je u Rabu još uvijek bilo svježije sjećanje na dvije velike epidemije kuge, a sam grad uslijed povećanog obima trgovine i priljeva doseljenika imao

⁷³ M. D. GRMEK, *Povijest zdravstva na Rabu*, str. 300.

⁷⁴ Doduše, takva darivanja, odnosno ostavljanje legata za udaju djevojaka, primjećujemo i u trogirskim oporukama s kraja 13. stoljeća kao i u dubrovačkim iz sredine 14. stoljeća, Zoran LADIĆ, *Last Will: Passport to Heaven. Urban Last Wills from Late Medieval Dalmatia with Special Attention to the Legacies pro remedio anime and ad pias causas*, Zagreb, 2012., str. 283, 306.

⁷⁵ P. Runje zaključuje da su priorat i hospital bile dvije različite ustanove koje su istodobno djelovale na Komrčaru. P. RUNJE, *Franjevci trećoreci-glagoljaši*, str. 333.

⁷⁶ HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. VIII, fol. 21–21a.

⁷⁷ O. BADURINA, *VKKLII*, str. 12.

⁷⁸ HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. X, fol. 39–39a.

⁷⁹ HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. X, fol. 44–44a.

⁸⁰ HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. VIII, fol. 21–21a.

potrebu za gradnjom jednog novog objekta posebne namjene.⁸¹ Oporuke rapskih stanovnika pokazuju da je najmanja oporučno darovana svota u svrhu izgradnje lazareta mogla biti 20 malih solida, a najviša je ovisila o mogućnostima oporučitelja. Naravno, važan poticaj ostavljanju legata za obnovu ili izgradnju hospitala i lazareta u svim istočnojadranskim komunama, pa tako i u Rabu, bio je u težnji oporučitelja da i na taj način olakšaju prijelaz svoje duše u raj, pa su takvi legati često završavali i frazom *pro remedio animae*. Zanimljivo je istaknuti da se u pojedinim bilježničkim dokumentima, u isto vrijeme kada se uređuje rapski hospital i lazaret, ponekad spominju i oporučna darivanja crkvi ili kapeli s. *Marie de Lazareto*.⁸² Budući je hospital i lazaret sv. Katarine, kao što je to bilo uobičajeno, pored sanitarne i karitativne uloge imao i pobožnu svrhu, moglo bi se pretpostaviti da se njegov oltar nalazio upravo u spomenutoj obližnjoj kapeli, dok je starija samostanska crkvice sv. Franje ili sv. Katarine, koja se spominje još od druge polovice 13. stoljeća, služila za potre-

⁸¹ Inače, takav postupak rapskih gradskih vlasti nije bio jedinstven. Naime, gradnje solidarnih, milosrdnih i medicinskih ustanova u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama bile su proširena praksa koja je povremeno bila regulirana i statutarnim odredbama, odnosno reformacijama. Visina novčanih priloga stanovnika pojedinih komuna ponekad je bila točno definirana statutarnom odredbom, a ponekad je ovisila, kao u slučaju rapskog lazareta, o mogućnostima samih oporučitelja. O statutarnim regulacijama gradnje i uređenja hospitala doznajemo iz pojedinih komunalnih statuta pa tako, primjerice, Zadarski statut iz 1305. godine u kojem se spominje hospital sv. Martina dozvoljava svojim građanima da mu mogu oporučiti nekretnine: *licet cuique donari hospitali sancti Martini de Jadra bona immobilia. Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.*, Josip KOLANOVIĆ – Mate KRIŽMAN (prir.), (dalje: *Zadarski statut*), Zadar, 1997., knj. III, gl. 14, str. 259–261; Trogirski statut sadrži odredbu prema kojoj je uvedena obveza davanja legata *pro anima* namijenjenih održavanju komunalne ubožnice sv. Duha. Ova je odredba regulirana u komunalnom statutu ovim riječima: *Quod quilibet civis et districtualis Tragurij suum faciens testamentum teneatur et debeat dimittere in fabrica dicti hospitalis ad minus solidos X parvorum*. Dakle, prema toj odredbi oporučitelji su bili dužni ostaviti legat u visini od barem 10 malih solida, ali naravno mogli su ostaviti i veću svotu novca. *Statut grada Trogira*, Marin BERKET – Antun CVITANIĆ – Vedran GLIGO (preveli i uredili), Split, 1988., knj. II, gl. 19, str. 226–227. Otprilike u isto vrijeme kao i u Rabu obnavlja se i hospital u Poreču, o čemu postoji niz podataka u spisima porečkog bilježnika Antuna *de Teodoris*. Ono što je osobito zanimljivo jest činjenica da je notar Antun bio dužan pitati svakog oporučitelja za kojeg je bilježio posljednju volju u razdoblju između 1450-ih i 1480-ih godina želi li oporučitelj ostaviti novac ili nekretnine za renovaciju porečke katedralne crkve i hospitala. Primjerice, kada je 1478. godine *dona* Dominika, udovica pok. *magistri Iuliani carpentarii* sastavljala svoju oporuku, bilježnik Antun je izrekao sljedeće riječi na koje je odmah dobio i odgovor: »Interogata a nobis si uellet quid relinquere ecclesie et hospitali, respondit non posse«. HR Državni arhiv u Pazinu (dalje: DAZd), Porečki bilježnici (dalje: PB), bilježnik Antun de Teodoris (dalje: AT), sign. HR DAPA-8, fol. 165v.; Rafo FERRI, »Zdravstveni propisi dalmatinskih statuta iz srednjega vijeka«, *Iz hrvatske medicinske prošlosti. Spomen knjiga Zbora liječnika Hrvatske*, Mirko Dražen GRMEK – Stanko DUJMUŠIĆ (ur.), Zagreb, 1954., str. 138–146.

⁸² »21/2. 1468. Arbi. „Manidza de Conciza“ čini test. Da je ukopaju in ecc.s.Jak. frat. min. Upisati je in frat. s. Mariae maioris XII. fratrum et s. Andr. monialium. Poslati u Asiz jednu osobu, a ona osoba neka pođe i u Rim. Gregorijanske mise neka reče za nju presby. Nic. de Bachalono. Ostavlja *schiavinam unam hospitali s. Marie*, a jednu hospitali s Nicolae. Neka dadu novca s. Marie de Lazareto. (Ovaj naziv »Laz.« po prvi put dolazi (R.: Sud. A. T. de St. 126)«. O. BADURINA, *VKKLII*, str. 10. Sudeći po sadržaju oporučnoga legata, dalo bi se zaključiti da oporučiteljica legate ostavlja svim trima rapskim hospitalima: hospitalu sv. Marije, odnosno Tijela Kristova, hospitalu sv. Nikole te hospitalu i lazaretu sv. Katarine odnosno pripadajućoj kapeli s. *Marie de Lazareto*.; »21/7. 1469. Arbi. Lucia, uxor Chreste Sgaga (Sgarga) čini test. *neka pošalju u Aziz osobu pohoditi crkvu sv. Franje i bl. Gospe de Angelis*. Ostavlja novaca s. *Marie de Lazareto fiendi unam caldariam magnam*. (Rab: Sudski A.: A. T. de Stantiis, 302)«. O. BADURINA, *VKKLII*, str. 11; Podatak o spomenu dotične crkvice 1468. godine donosi i M. D. GRMEK, *Povijest zdravstva na Rabu*, str. 301.

be redovnika samostana.⁸³ Takvu je pretpostavku o istodobnom uređenju lazareta i gradnji obližnje kapele posvećene Djevici Mariji iznio u svojoj kronici i izvrstan poznavatelj rapskih povijesnih i crkvenih prilika Odoriko Badurina.⁸⁴ Kako god bilo, o postojanju crkve na Komrčaru kao i o izuzetnoj važnosti hospicijala i lazareta sv. Katarine posredno govori podatak prema kojem je oko 1480. godine rapski knez Dominik Maripetra ustupio franjevcu trećoredcu ocu Mateju *de Jadra* obližnje prazno zemljište kako bi se ondje, pored postojeće ubožnice i crkvice, sagradili nova crkva i samostan.⁸⁵ Novi i dinamičniji život samostana na Komrčaru započeo je, po svemu sudeći, upravo nakon uređenja tamošnjeg hospicijala i lazareta, a koncem stoljeća sagrađena je i nova renesansna samostanska crkva sv. Franje na groblju.⁸⁶ Različiti izvori potvrđuju da je hospital i lazaret sv. Katarine djelovao i u kasnijim stoljećima. Međutim, budući da se njegovi prihodi ne spominju u vizitaciji Agostina Valiera iz 1579. godine, moglo bi se pretpostaviti da je u to vrijeme on vrlo slabo poslovao.⁸⁷ O njegovu djelovanju tijekom 16. stoljeća ipak svjedoče imena nekih od njegovih priora i rektora, pripadnika najviših komunalnih slojeva, poput priora Dominika *de Spalatio* (1507.) i Pavla Antuna *Baduarius* (umro 1596.) te rektora K. Karatelića (od 1596.) i Jeronima *de Galzigna* (1628.). Hospital spominje i D. Farlati u djelu *Illyricum sacrum*,⁸⁸ ali po svemu sudeći u vrijeme tiskanja toga djela u drugoj polovici 18. stoljeća ta ustanova više nije postojala. Prema dostupnim podacima, hospital je ugašen 1717. godine.⁸⁹

Drugi hospital na Rabu, onaj posvećen sv. Nikoli, utemeljio je rapski građanin Filip Petrovija 1393. godine ostavivši za njegovu gradnju sav svoj imetak. Taj se hospital nalazio na Kaldancu u blizini gradskog fontika, uz crkvicu sv. Duha ili sv. Nikole, koja je bila sjedište

⁸³ Crkva sv. Katarine Sienske ili sv. Franje izvan gradskih zidina spominje se već 1287. godine u vrijeme preseljenja franjevaca minorita u grad, u benediktinski samostan sv. Ivana. Miljenko DOMIJAN, *Rab: grad umjetnosti* (dalje: *Rab: grad umjetnosti*), Zagreb, 2001., str. 201.

⁸⁴ »1469.: 20/8. 21/6. (Dan mjeseca stoji! Mjesec nestalan, jer papir rasparan, ali mora biti lipanj.) Mariniza, famula Ser Pedrani de Machina, putuje u Asiz na hodočašća sv. Mariji de Portiuncula. Zbog pogibelji na putu, čini testamenat. Neka pošalju jednu osobu ad s. Bernardinum de Aquila, a 1 ad s. Mariam de Rechanato et ad ecclesiam s. Marie de Modrusia (Modrušku). „Idem reliquit domui de Lazareto fiendo, solidos 20“. (Ibid. 312.: Sudski A.: A. T. de Stantiis, fol. 312) Iz toga slijedi da u Rabu do tada nije opstojala zgrada za tzv. karantenu za pomorce, nego je tek grade. Prvi put se o njemu govori 1468. godine 21/2. Vidi se, da ga grade kod Gospine kapele. Ili su *eo ipso tempore* i tu kapelu podigli?« O. BADURINA, *VKKLII*, str. 12.

⁸⁵ Petar RUNJE, »Novi prilozi za život o. Mateja Bošnjaka-Mastilića franjevca trećoreca (o. 1430–1525)«. *Croatia christiana periodica*, god. 9, br. 16, Zagreb, 1985., str. 110; Podatke o Mateju Bošnjaku donosi i O. Badurina u svojoj *Kamporskoj kronici*: »Trećoredac p. Matej Bošnjak (po drugomu boravku u Zadru nazvan „Dalmatinus“ i „de Jadera“, a inače vidjesmo da se je cir. 1420. rodio u Bosni, dođe 1479. iz Osora u Rab. Došao je kao provincijal, jer je jednoglasno bio izabran za tu službu u Zadru 1475. i vršio je do 1482. Nastanio se je u Komrčaru kod hospicijala sv. Kate. Odlikovao se je u brizi za okužene od kuge, koja je ponešto harala na Rabu i g. 1479. (P. J. Ivančić: Povjestne crte..., 164.) Na Komrčaru već je bio nekakav stan za redovnike trećoredce, kako smo vidjeli više puta. Matej je povećao ugled ... ovoga samostana.« O. BADURINA, *VKKLII*, str. 32.

⁸⁶ Više o tome vidjeti u: M. DOMIJAN, *Rab: grad umjetnosti*, str. 201–209.

⁸⁷ Tea MAYHEW, »Rapska komuna u vizitaciji Agostina Valiera 1579. godine« (dalje: *Rapska komuna u vizitaciji*), *Rapski zbornik II*, Josip ANDRIĆ – Robert LONČARIĆ (gl. ur.), Rab, 2012., str. 117–127.

⁸⁸ D. Farlati spominje sljedeće hospicijale, odnosno ubožnice u rapskoj komuni: »unus in civitate Corporis Christi; alter in extremo Campo Martio, olim ab S. Francisco, nunc ab S. Catharina cognominatus; Extat etiam in civitate domus hospitalis S. Nicolai, curandis aegrotis et peregrinis recipiendis«. Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, Tomus V, Venetiis, 1775., str. 224.

⁸⁹ M. DOMIJAN, *Rab: grad umjetnosti*, str. 171; M. D. GRMEK, *Povijest zdravstva na Rabu*, str. 300.

bratovštine rapskih pomoraca, ali i okupljalište gradskih vijećnika te mjesto obnašanja javnih bilježničkih poslova.⁹⁰ Služio je primarno kao ubožnica za pomorce u nevolji.⁹¹ Sudeći prema izvorima, sredinom 1460-ih obnovio ga je Jerolim *Zudenico*.⁹² Da je riječ o obnovi staroga, a ne o utemeljenju novoga hospitala, govori činjenica da se, primjerice, u listopadu 1462. godine spominje kako je svoju oporuku sastavila Ružica (*Rusiza*) *spidatica in hospitale sancti Nicolai*.⁹³ S obzirom da je riječ o ženskoj osobi zaposlenoj u hospitalu, teško je reći je li on uvijek bio ubožnica za pomorce ili se transformirao u tipičan hospital za bolesne i siromašne, na što donekle upućuje i D. Farlati.⁹⁴ Hospital se spominje u bilježničkim spisima tijekom druge polovice 15. stoljeća kao primatelj oporučnih legata. O tome, primjerice, svjedoči i oporučni legat Mandice *de Conciza*, koja u veljači 1468. godine oporučno daruje hospital sv. Marije, odnosno Tijela Kristova, crkvu ili kapelu *S. Marie de Lazareto*, te hospital sv. Nikole.⁹⁵ Činjenica da se i hospital sv. Nikole nalazio uz crkvicu govori o tome da se vjerojatno radilo o manjoj građevini koja je pored prostorijske za smještaj imala vinski podrum i kuhinju te je mogla udomiti manji broj štićenika.⁹⁶ Vjerski obredi odvijali su se vjerojatno pred oltarom hospitala, koji je bio smješten u crkvenom prostoru. Za razliku od druge polovice 15. stoljeća kada, zahvaljujući povoljnom gospodarskom trendu u rapskoj komuni, te porasloj pobožnosti izraženoj kroz »socijalno kršćanstvo« hospital sv. Nikole, kao i svi ostali rapski hospitali, redovito prima pobožne legate, postojeći podatci u izvorima ukazuju na to da su prilike u 16. stoljeću bile znatno izmijenjene. Bila je to zasigurno posljedica općenito lošijih gospodarskih prilika na otoku i u gradu kao i kreiranja novih ideja unutar kršćanske pobožnosti. Tako iz vizitacije Agostina Valiera iz 1579. godine doznajemo da su prihodi hospitala sv. Nikole izuzetno mali i iznose oko sedam do osam dukata godišnje te da se u posjedu te ustanove nalaze neki vinogradi kojima su upravljali nasljednici Jerolima *Zudenico*, a od kojih bi hospital svake godine trebao primiti dio vina i uroda.⁹⁷ Ujedno doznajemo da je ustanova bila smještena u kući na dva kata, s dvije prostorije, jednoj manjoj u prizemlju, koja je služila *per canipa* i jednoj većoj na katu, koja u vrijeme Valierove vizitacije imala tek jedan krevet te je u njoj boravila jedna žena sa svojim sinom. Sudeći prema opisu stanja građevine koja je imala otvoren prozor bez grilja, hospitalu se nije poklanjala veća pažnja, i tada je naloženo njegovu prioru da poduzme popravak prozora kao i neke druge radove kako bi građevina bila primjerenija za stanovanje kao i da nabavi još dva kreveta kako bi se moglo udomiti više

⁹⁰ *Isto*.

⁹¹ *Isto*. No, kao što je istaknuo i D. Farlati, bio je namijenjen za prihvatanje hodočasnika, a djelomično i za liječenje bolesnih. Vidi bilj. 88.

⁹² Nasuprot M. D. Grmeku, koji kao utemeljitelja toga hospitala u 14. st. navodi Filipa Petronju, J. Neralić navodi da je hospital utemeljio J. *Zudenico* nekoliko godina nakon što je Petar *de Zaro* 1462. godine utemeljio hospital Tijela Kristova, što bi značilo sredinom ili u drugoj polovici 1460-ih. J. NERALIĆ, *Late Medieval Hospitals in Dalmatia*, str. 284.

⁹³ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 166a.

⁹⁴ Vidi bilj. 88.

⁹⁵ O. BADURINA, *VKKLII*, str. 10.

⁹⁶ J. NERALIĆ, *Late Medieval Hospitals in Dalmatia*, str. 285.

⁹⁷ Više o stanju i приходima rapskih bratovština i hospitala vidjeti T. MAYHEW, *Rapska komuna u vizitaciji*, str. 125–126.

štićenika. Iz teksta vizitacije ujedno doznajemo da su priora hospitala potvrđivali rapski biskup i knez.⁹⁸ O lošem financijskom stanju hospitala sv. Nikole govori i činjenica da je u razdoblju druge polovice 16. stoljeća on dobio samo jedan pobožni legat i to oporukom rapske patricijke Marije, udovice pokojnog *spetabil misser* Jerolima *Zudenico*, zapisane 1593. godine.⁹⁹ Teško stanje hospitala prikazuje i vizitacija iz 1603. godine prilikom koje je vikar utvrdio da ustanova ima vrlo slabe prihode i da ne uzdržava nijednog siromaha. Inače su, kao što je to bilo uobičajeno, priori i rektori hospitala birani iz najviših slojeva rapskoga društva pa se među njima u 16. stoljeću spominju pripadnici obitelji *Zudenico* i *Marinelis*,¹⁰⁰ a početkom 18. stoljeća pripadnici obitelji *Crnota*.¹⁰¹ Čini se da je hospital sv. Nikole djelovao do 19. stoljeća.¹⁰²

Vidjet ćemo da i treći srednjovjekovni hospital na Rabu, onaj Tijela Kristova ili sv. Marije, povijest kojega je središnja tema ovoga rada, dijeli neke od temeljnih principa osnutka, djelovanja i prostorne organizacije hospitala u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama. Sama činjenica da je Rab kao nevelik grad posjedovao u kasnom srednjem vijeku tri karitativno-socijalne ustanove, premda maloga smještajnog kapaciteta, govori u prilog postojanju visokog stupnja svijesti rapskih stanovnika o potrebi skrbi za siromašne i nemoćne stanovnike njihove komune te snažnom utjecaju vjerskih kretanja kasnoga srednjovjekovlja. Vidjet ćemo da je i izbor titulara hospitala koji je utemeljio Petar *de Zaro* bio posljedica socijalnih i vjerskih pokreta koji su obilježili europska urbana društva razvijena i kasnoga srednjovjekovlja.

O svetkovini Tijela Kristova (*Corpus Christi*) u razvijenom i kasnom srednjem vijeku

Kako bismo bolje razumjeli okolnosti koje su ponukale Petra *de Zaro* da hospital koji je dao sagraditi titulira nazivom *Corpus Christi*, važno je ukazati na značenje vjerskog pokreta koji je nastao vezano uz taj blagdan. Zato će se u ovom poglavlju kratko ukazati na postanak i razvitak svetkovine u čijem je središtu euharistija. Time će se razumjeti i povijesno-teološka podloga zašto je Petar za svoj hospital izabrao upravo taj titular, a u njegovim oporukama će se pokušati pronaći elementi pobožnosti karakteristični za blagdan Tijela Kristova.¹⁰³

Na samom početku treba istaknuti da europski duhovni razvoj 12. stoljeća simbolički zaključuje IV. lateranski koncil 1215. godine na kojem je učvršćena pozicija papinstva, de-

⁹⁸ J. NERALIĆ, *Late Medieval Hospitals in Dalmatia*, str. 285.

⁹⁹ Dakle, bila je to donacija pripadnice obitelji koja je utemeljila sam hospital. HR DAZd, 28, RB, bilježnik Gabrijel Zaro (1551.–1579.), kut. 18. Sv. VII, fol. 35r

¹⁰⁰ I. PEDERIN, *Svakidašnjica u Rabu*, str. 117–118.

¹⁰¹ Tada je prior hospitala bio Ante Crnota. M. D. GRMEK, *Povijest zdravstva na Rabu*, str. 300.

¹⁰² *Isto*.

¹⁰³ Treba reći da je već Ivan Ostojić, analizirajući djelovanje stare splitske bratovštine Tijela Kristova utemeljene 1491. godine, istaknuo da su bratovštine i hospitali Tijela Kristova postali osobito popularni na našoj obali tijekom 15. st., što pokazuje da je i Petar *de Zaro* pratio jedan općeniti trend u tadašnjoj pobožnosti na istočnoj obali Jadrana. Ivan OSTOJIC, »Stara bratovština presv. Tijela Kristova u Splitu« – prvi dio (dalje: *Stara bratovština – prvi dio*), *Bogoslovska smotra*, god. 45, br. 4, Zagreb, 1975., str. 484.

finirane temeljne kršćanske doktrine, od kojih i one o sakramentu oltara i euharistije, kao i novi oblici pobožnosti mendikantskih redova koji su oblikovali vjersku svakodnevnicu urbanih sredina tijekom cijeloga kasnog srednjovjekovlja. Svetkovina Tijela Kristova, ili slavljenje euharistije, utemeljena je u zapadnom kršćanstvu sredinom 13. stoljeća, točnije u Liègeu 1246. godine, nakon vizije sv. Julijane iz Mont Cornillona u današnjoj Belgiji, a zatim se tijekom narednoga stoljeća proširila cijelom Europom.¹⁰⁴ Oblikovala se s jedne strane unutar intelektualnih strujanja europskoga kršćanstva, pod utjecajem reafirmirane i, kroz djela Tome Akvinskoga i drugih dominikanskih teologa, reinterpretilane Aristotelove filozofije, koja je u kasnoj skolastici utjecala na nove načine poimanja Boga, muškarca, žene i prirode, a s druge strane uslijed nastojanja službenih crkvenih krugova da naglase obred i svečanosti koje su isticale važnost hostije. Ta nastojanja službene Crkve našla su odjek u popularnoj pobožnosti koja se iskazivala u čudesnim vizijama Isusove prisutnosti u euharistiji. Budući da je upravo nova svetkovina Tijela Kristova slavila taj sakrament, u njoj su se iskazivale i kanalizirale emocije popularne pobožnosti, pružajući kontekst za simbolička značenja. Euharistija se pritom nametnula kao središnji simbol vjere i jedinstva unutar Crkve, koja je nastojala organizirati naraslo gradsko stanovništvo i unutar nove svetkovine objediniti socijalno i ekonomski udaljene slojeve. Unutar toga su se postupno oblikovali vjerski obredi, simboli i liturgijski sadržaji,¹⁰⁵ koji su se između 1236. i 1311. godine ubrzano proširili Europom.

Razlog zašto je svetkovina Tijela Kristova ustanovljena upravo u Liègeu sredinom 13. stoljeća leži u osobitim socijalnim prilikama te urbane zajednice. Naime, cijeli proces oblikovanja svetkovine odvijao se u vrijeme kada je ojačali građanski sloj nastojao zadobiti privilegije koje su dotad čvrsto u svojim rukama držali predstavnici gradskog plemstva i visoko pozicionirano svećenstvo (biskupi, kaptol). Bogato građanstvo u Liègeu bilo je među prvim pripadnicima toga gradskoga sloja uopće koje je postiglo politički utjecaj u komuni, a Liège je vjerojatno u tom smislu bio i prvo mjesto urbanog konflikta. Politički sukobi u Liègeu trajali su tijekom cijeloga 13. stoljeća, a mogu se sagledati unutar šireg konteksta sukobljavanja gvelfa (papinska stranka) i gibelina (stranka Svetoga Rimskoga Carstva, odnosno cara Fridrika II). Početkom 13. stoljeća, potaknuti djelovanjem biskupa Hugha od Pierponta, crkveni prelati iz Liègea okrenuli su se protiv carske stranke te priklonili papinskoj stranci, a kasniji pape približili Francuskom Kraljevstvu. Lokalni nemiri nadalje su bili pojačani sukobima između nižega plemstva u Flandriji, jednako kao i dubokim podjelama među različitim vjerskim skupinama i redovima. Marginalizirane neudane žene i udovice, izložene političkim manipulacijama i nasilju, posebice su bile

¹⁰⁴ Miri RUBIN, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge, 1991.; Barbara R. WALTERS – Vincent CORRIGAN – Peter T. RICKETTS, *The Feast of Corpus Christi* (dalje: *The Feast of Corpus Christi*), Pennsylvania, 2006.

¹⁰⁵ Među tim sadržajima bile su i brojne poznate melodije kojima su prilagođeni novi tekstovi *Cibavit eos*, *Lauda Syon* i *Pangue lingua*, a autorstvo kojih je pripisano najvećem crkvenom autoritetu tog vremena – sv. Tomi Akvinskome. Liturgijski materijali također obuhvaćaju i manje poznate tekstove i melodije. Službena crkvena doktrina transupstancijacije, prvi put izražena u poznatim homilijama sv. Tome Akvinskoga ostala je nepromijenjena do današnjeg dana. B. R. WALTERS – V. CORRIGAN – P. T. RICKETTS, *The Feast of Corpus Christi*, str. XVII.

ranjive pa stoga ne iznenađuje da je nova svetkovina Tijela Kristova izrasla upravo unutar te društvene skupine u Liègeu. Bitna karakteristika te zajednice bila je njezina brojnost. Riječ je, naime, o urbanom društvu s razvijenom tekstilnom industrijom, gdje je udio ženske populacije u 13. stoljeću bio znatno veći od udjela muške populacije, a tome nasuprot muški dio populacije spreman za ženidbu (samo su najstariji sinovi stjecali obiteljsko naslijeđe) znatno manje brojan. Slobodan dio ženske populacije bez prilike za udaju bio je izložen različitim prijetnjama naraslog gradskog društva, ali i u većoj mjeri aktivan u smislu pronalazanja načina udruživanja, obično unutar različitih laičkih vjerskih skupina. Kako je kapacitet samostana u Liègeu bio ograničen, utoliko je brojnost takvih oblika udruživanja znatno porasla tijekom 13. stoljeća. Jedan od poznatijih vjerskih pokreta te vrste bio je pokret *béguina*, proširen i u hrvatskim urbanim zajednicama te u vrelima poznat pod nazivom *picokare* (doduše, rijetko se i u vrelima hrvatske provenijencije spominju i kao *beguine*), unutar kojega se istodobno njegovala pobožnost i predani rad.¹⁰⁶ Unutar toga pokreta bila je sjedinjena milosrdna djelatnost, manualni rad i podučavanje, zajedno s javnim i privatnim štovanjem. Premda se nije direktno oblikovala unutar toga pokreta, Julijana iz Mont Corillona održavala je bliske veze s njegovim članovima i oslonila se uvelike na njegove pripadnike kao i samostanske zajednice (posebice dominikance, nesumnjivo i zbog Tome Akvinskoga, koji je bio dominikanac) u prihvaćanju njezinih zamisli.

U službenu crkvenu liturgiju svetkovina Tijela Kristova uvedena je za pape Urbana IV. (oko 1190. – 1264.), koji je 1243. – 1249. godine bio biskupom u Liègeu, a za papu je izabran 1261. godine. Prema legendi papa Urban IV. novu svetkovinu Tijela Kristova nije službeno prihvatio sve dok se nije dogodilo čudo u umbrijskom gradu Bolseni. To, međutim, po svemu sudeći nije točno jer tradicija čuda u Bolseni potječe iz 14. stoljeća.¹⁰⁷ U kolovozu 1264. godine papa Urban IV. objavio je bulu poznatu kao *Transiturus*, kojom je utemeljena nova svetkovina na razini cijele Crkve, u prvi četvrtak nakon blagdana Pentekosta. Premda sv. Toma Akvinski nije imao direktnih doticaja sa sv. Julijanom iz Mont Cornillona njegovo se ime najčešće vezuje uz utemeljenje svetkovine Tijela Kristova. Općenito je prihvaćeno mišljenje da je sv. Toma Akvinski osmislio liturgiju za službu i misu Tijela Kristova između 1261. i 1263. godine tijekom svoga boravka u Orivetu, ali su suvremenija tumačenja toga mišljenja ponešto drukčija.¹⁰⁸ Iz Liègea se nova svetkovina proširila u Rim, a zatim iz Avignona od početka 14. stoljeća po cijeloj Europi. Otada je euharistijska svečanost postala mjestom kreativne uporabe simbola i kontekstom za izražavanje nove ikonografije, procesija, liturgije i crkvene drame. U kasnom srednjovjekovlju diljem Europe izrasle su i brojne bratovštine posvećene Tijelu Kristovu, koje su održavale redovite svečanosti unutar kojih je osvjetljavanje voštanica predstavljalo važan dio.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Prve *picokare* nalazimo u dubrovačkim vrelima već krajem 13. st., a zatim i u Zadru te drugim istočnojadranskim gradovima.

¹⁰⁷ Miri Rubin iznijela je sumnju u stvarnu povezanost čuda u Bolseni i službenog prihvaćanja svetkovine Tijela Kristova. M. RUBIN, *Corpus Christi*, str. 176.

¹⁰⁸ Više o tome vidi u: B. R. WALTERS – V. CORRIGAN – P. T. RICKETTS, *The Feast of Corpus Christi*, str. 34–36.

¹⁰⁹ *Isto*, str. 235.

Bratovštine toga tipa obavljale su redovitu socijalno-karitativnu djelatnost, koja se iskazivala u brizi za hospitale, posjećivanju oboljelih i umirućih ili čak utemeljenju pojedinih škola. No, te su aktivnosti uvijek na neki način bile povezane sa svetkovanjem euharistije. Kao što je već spomenuto, unutar svetkovine puno se pažnje poklanjalo osvjetljavanju voštanicama, koje je predstavljalo temeljni element te svetkovine. Pojedine su bratovštine, primjerice, članarine pripadnika bratovštine ponekad direktno ulagale u nabavku voštanicama, a ujedno se vodila skrb o redovitoj opskrbi bratovština voskom.¹¹⁰

Sudeći prema izvorima iz kasnosrednjovjekovnih istočnojadranskih komuna, bratovštine i ostale ustanove koje su nosile titular Tijela Kristova ili sv. sakramenta ili sv. euharistije bile su utemeljene počevši od 15. stoljeća te su bile vezane uz različite oblike skrbi o siromašnim i nemoćnim članovima zajednice. Stoga se nerijetko njihova djelatnost vezuje uz brigu oko davanja posljednje pomasti umirućima i posjeta umirućima uz prijenos hostije. To je, primjerice, bila jedna od ključnih obveza članova splitske bratovštine Tijela Kristova utemeljene 1491. godine, a koja je zabilježena u statutu te bratovštine.¹¹¹ Inače, ista splitska bratovština u kasnijem razdoblju, početkom 18. stoljeća, utemeljuje i hospital.¹¹² Čest je u izvorima spomen tijelovskih procesija prilikom kojih se, kao i uostalom i u različitim drugih prilikama vezanim uz svetkovinu Tijela Kristova, osobita pažnja pridavala osvjetljavanju voštanicama, kao što to pokazuju i brojni drugi europski primjeri. Tako vrela o spomenutoj splitskoj bratovštini iz 17. i 18. stoljeća govore o izrazitoj brizi o tom segmentu svetkovine, bilo da se radilo o nabavci dovoljnih količina ulja, voska, kao i o izradi raznolikih vrsta svijeća koje su se koristile u spomenutim prigodama. Spomenimo samo neke od bogatih naziva koji se mogu pronaći u izvorima: veliki dupliri (*torci grandi*), obični dupliri (*torci, duplerii*), manji dupliri (*torcetti*), debele jednostruke voštаницe (*candelotti*), debele spletene voštаницe (*candelotti nessi*) itd.¹¹³ Vidjet ćemo da rapski oporučitelj Petar *de Zaro*, inače vrlo zaokupljen važnošću primanja posljednje pomasti, u dijelu oporučne ostavštine vezane uz održanje hospitala Tijela Kristova upravo veliku pažnju poklanjao brizi o nabavci dovoljne količine ulja za svjetiljke i svijeća potrebnih za osvjetljavanje oltara Tijela Kristova, katedralne crkve i hospitala.

Istaknimo da je važan aspekt svetkovine Tijela Kristova bio i razvitak crkvene glazbe te sve češće prakticiranje sviranja na orguljama u sakralnim prostorima. Upravo se, primjerice u Splitu, uz djelatnost bratovštine Tijela Kristova vezuje i izrada vjerojatno prvih

¹¹⁰ Miri Rubin kao primjer navodi englesku bratovštinu u King's Lynnu (utemeljena 1349. godine za trajanja epidemije kuge), čiji je gastald (engl. *master*) John Pygot ugovorio s lokalnim svjećarom Williamom Marchcom redovitu opskrbu voštanim svjećama za unaprijed određenu cijenu. Bratovština Tijela Kristova u Wisbechu prigodom euharistijskih svečanosti nosila je posebnu baklju, dok je bratovština u Lincolnu (utemeljena 1350.) brinula da baklja koja je inače korištena prilikom svetkovina bude upaljena tijekom posjeta bolesnicima. Brojni su i drugi primjeri koji potvrđuju važnost osvjetljenja prilikom slavljenja euharistije, među kojima je i minijatura iz matrikule venecijanske *Scuola del Corpo di Cristo* na kojoj su prikazani bolesnici ispred kojih svećenik obavlja službu okružen članovima bratovštine koji drže svijeće. *Isto*, str. 235–236.

¹¹¹ Pravila bratovštine uz potvrdu gradskoga kneza Fantina Pizzamana izdane su 1492. godine I. OSTOJIC, *Stara bratovština – prvi dio*, str. 484.

¹¹² I. OSTOJIC, »Stara bratovština presv. Tijela Kristova u Splitu« – drugi dio (dalje: *Stara bratovština – drugi dio*), *Bogoslovska smotra*, god. 45, br. 3, Zagreb, 1976., str. 315.

¹¹³ I. OSTOJIC, *Stara bratovština – drugi dio*, str. 311.

orgulja u splitskoj katedrali početkom 16. stoljeća.¹¹⁴ Što se tiče Raba, u tom bi se smislu na ovom mjestu mogla iznijeti pretpostavka vezana uz izradu prvih poznatih rapskih orgulja oko 1475. godine, dakle upravo nakon osnutka hospotala i oživljavanja blagdana Tijela Kristova u Rabu.¹¹⁵ Naime, upravo te godine u jednom dokumentu bilježnik Andrija Fajeta spominje vrlo utjecajnu osobu kasnosrednjovjekovnoga Raba, dugogodišnjega rapskog bilježnika i kanonika rapskog kaptola te, kao što ćemo vidjeti oporučnom željom Petra *de Zaro*, priora oltara Tijela Kristova u katedralnoj crkvi sv. Marije – Tomu Stančića, koji 1475. sklapa ugovor o prodaji vina s *magistri organorum Iohannis Nigro de Veneciis*. U tom naizgled šturom bilježničkom dokumentu zanimljiva je upravo veza Tome Stančića i orguljara ili orguljaša Ivana iz Venecije, koji se očito neko vrijeme zadržao na Rabu. Naime, kao što svjedoče brojni dokumenti iz istočnojadranskih gradova kasnoga srednjega vijeka upravo su u to vrijeme prve orgulje dobivale katedralne crkve. Uz spomen orguljaša ili orguljara Ivana *Nigro* iz Venecije vezuje se i nabavka prvih orgulja za rapsku katedralu, a spomenuti nam dokument ukazuje na postojanje poslovnih veza između priora oltara Tijela Kristova Tome Stančića, nesumnjivo vrlo obrazovane i utjecajne osobe svoga doba na Rabu, i spomenutoga venecijanskog orguljaša Ivana. Možemo li i u tom segmentu naslutiti utjecaj oporučne ostavštine Petra *de Zaro*, koji njegovanjem pobožnosti vezane uz svetkovinu Tijela Kristova utječe na još jedan segment rapske kulture druge polovice 15. stoljeća, tj. na glazbenu umjetnost?

Svakako je važno ukazati i na povijesnoumjetničku vrijednost ostavštine Petra *de Zaro*, koji, kao što ćemo vidjeti, u posebnim ugovorima dogovara uređenje oltara Tijela Kristova u katedralnoj crkvi sv. Marije. Već sama ta činjenica govori u kolikoj je mjeri taj patricij bio u tijeku s onodobnim kretanjima u umjetnosti. Naime, i u samoj su Veneciji toga doba zasebni oltari posvećeni Tijelu Kristovu bili rijetki, jer se posvećena hostija uglavnom čuvala u posebnim za to namijenjenim kamenim tabernakulima koji su bili smješteni obično na lijevom zidu uz glavni oltar. Među postojećim rijetkim primjerima zasebnih oltara posvećenih Tijelu Kristovu nalaze se uglavnom oni drveni, gotički oblikovani oltari ukrašeni skulpturom i slikama, dok su mramorni oltari s izrazitim arhitektonskom strukturom,

¹¹⁴ I. OSTOJIC, *Stara bratovština – prvi dio*, str. 486.

¹¹⁵ Iz bilježničkog dokumenta koji je zapisao notar Andrija Fajeta nije razvidno je li riječ o majstoru koji je izrađivao i popravljao orgulje ili je istodobno bio i orguljaš, kao što je nerijetko bio slučaj u to vrijeme. On se tom dokumentu naziva *magister organorum*, što može značiti i izrađivač i glazbenik na orguljama. U svakom slučaju, može pretpostaviti se da su orgulje bile naručene u nekoj od mletačkih orguljaških radionica te dovezene na Rab. Na taj se način, nasuprot mišljenju V. Brusića koji piše da se orgulje »u rapskoj ... stolnici... spominju već od XVI. stoljeća«, spomenom *magistri organorum Iohannis Nigro de Veneciis* i postojanja orgulja u Rabu te rad orguljaša u rapskoj katedrali sv. Marije pomiče u jedno stoljeće ranije, odnosno u travanj 1475. godine. I taj podatak dodatno ukazuje da je Rab tijekom 15. stoljeća bio jedna od prosperitetnijih komuna na našoj obali Jadrana. HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. IX, fol. 51a. Vidi također: V. BRUSIĆ, *Otok Rab*, str. 154.; I. PEDERIN, *Svakidašnjica u Rabu*, str. 127–129. Sličnu pretpostavku da su orgulje u katedralnoj crkvi u Rabu postojale već u 15. st. izložio je i C. Fisković, koji navodi da se u arhivskim vrelima iz 1523. godine orgulje u katedrali spominju kao veoma trošne. Naime, te su godine rapski knez P. Malipietro, biskup i skrbnici rapske katedrale odlučili nabaviti nove orgulje za tu crkvu budući da su stare bile oštećene i dotrajale. Možda je riječ upravo o onim orguljama koje se spominju 1475. godine. Cvito FISKOVIĆ, »Iz glazbene prošlosti Dalmacije«, *Mogućnosti*, god. 21, br. 6–7, Split, 1974., str. 711–764. (o orguljama na Rabu str. 723–724, dokumenti na str. 753–754).

također ukrašeni skulpturom, na području Venecije postali učestaliji tek od 16. stoljeća.¹¹⁶ Premda bilježnički ugovori daju tek šture podatke o tom segmentu Petrova interesa, iz ugovora što ga je 1456. godine potpisao s Andrijom Alešijem, u kojem naručuje izradu kamenih ogradica za oltar Tijela Kristova u katedralnoj crkvi sv. Marije, ukazuje na činjenicu da se možda radilo o kamenom, mramornom oltaru ukrašenom skulpturom. No kako u rapskim vrelima iz toga vremena ipak ne nalazimo potvrdu o izradi cjelovitog kamenoga oltara, postoji vjerojatnost da je oltar Tijela Kristova u katedralnoj crkvi sv. Marije ipak bio drveni oltar nalik onima u Veneciji, nabavljen u nekoj od radionica na Apeninskom poluotoku ili ipak izrađen na Rabu, a koji je donator naknadno odlučio ukrasiti kamenim ogradicama sa skulpturom. Da je pak uistinu bila riječ o oltaru, a ne kamenom tabernakulu kakvih je u Veneciji toga doba bio veći broj, govori činjenica (a o tome će biti više riječi u daljnjem tekstu) da su se pred tim oltarom trebali održavati redoviti misni obredi.

Rapski hospital Tijela Kristova (sv. Marije) i njegov utemeljitelj Petar de Zaro

Osnovni podatci iz povijesti hospitalia

Premda, kao što ćemo vidjeti, o utemeljenju hospitalia Tijela Kristova postoji obimna sačuvana izvorna građa ona do danas nije dostatno istražena. Postojeće spoznaje o izgledu i načinu djelovanja hospitalia u desetljećima nakon njegova osnutka uglavnom se oslanjaju na pojedine bilježničke dokumente, a za nešto kasnije razdoblje na podatke iz vizitacije Agostina Valiera iz 1579. godine te nekih drugih vrela.¹¹⁷ Doznaje se tako da je hospital izgrađen u kasnom srednjovjekovlju kao neveliko zdanje, tj. kuća u urbanoj jezgri srednjovjekovnoga Raba nedaleko od katedralne crkve sv. Marije. Prvotno je bio posvećen Tijelu Kristovu pa je u vrelima često spominjan kao *hospitale Corporis Christi*, a postepeno, zbog smještaja u blizini katedralne crkve sv. Marije, sve je češće u izvorima nazivan hospitalom sv. Marije. Inače su za priore toga hospitalia birani članovi obitelji *de Zaro* ili rapski kanonici i ostali svećenici, koje je prethodno morao potvrditi rapski biskup. Ta je obveza utvrđena, kao što ćemo kasnije pokazati, oporučnom odredbom utemeljitelja hospitalia Petra *de Zaro*. U vrijeme Valierove vizitacije hospitalom je upravljao prior Francisco Bochina, rapski kanonik, a godišnji prihodi te ustanove iznosili su 25 modija¹¹⁸ (*mozzi*) dobroga vina i 15 modija ostalog vina (*di torcolato*), sedam modija žita (*septem mozzi di formento*), jedan modij smokava

¹¹⁶ Više o razvoju svetkovine i oltara Tijela Kristova na području Venecije u 15. i 16. st. vidi u: Nina KUDIŠ BURIĆ, »Oltari presvetog Sakramenta u *Savičenti* i *Osoru*: problemi konteksta, tipologije, uzora i autora«, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske: zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine*, Predrag MARKOVIĆ – Jasenka GUDELJ (ur.), Zagreb, 2008., str. 297–312, osobito str. 297–300.

¹¹⁷ Detaljne podatke o hospitalu prema toj vizitaciji nalazimo u: J. NERALIĆ, *Late Medieval Hospitals in Dalmatia*, str. 284.

¹¹⁸ Modij (lat. *modium*) šuplja je mjera za suhe i tekuće tvari (žito, smokve, masline, vino) u srednjovjekovnoj Dalmaciji i Mletačkoj Republici. Mletački modij za žito težio je 333 litre, a zadarski oko 104 litre. Jedan modij vina težio je oko 80 litara. Josip KOLANOVIĆ – Mate KRIŽMAN, *Zadarski statut*, str. 759.

(*uno mozzo di fichi*) te sedam stara ulja,¹¹⁹ koje se dijelom koristilo za potrebe siromaha i bolesnih u hospitalu, a ostatak za svjetiljke. Iz teksta vizitacije ujedno se doznaje da je Petar *de Zaro* darovao hospitalu u trajno vlasništvo više zemljišnih posjeda, naznačenih u njegovim oporukama, te da se dio ulja, maslina i drugih prihoda imao dati na korištenje prioru za njegov trud oko upravljanja hospitalom. Zato je prior bio obvezan održati tjedno tri mise za dušu oporučitelja i njegove obitelji. U vrijeme vizitacije hospital je imao jednu sobu s četiri kreveta kao i jednu spremu za vino.¹²⁰ Tijekom 17. stoljeća, prema istraživanjima M. D. Grmeke, imao je stalne i dobre prihode i zbrinjavao je velik broj siromaha.¹²¹ Po svemu je sudeći ta ustanova djelovala i početkom 19. stoljeća. Naime, kako svjedoče podatci iz isprave od 12. travnja. 1801. godine u kojoj biskup Petar Galzinja referira u Rim o prilikama u svojoj biskupiji, on izvještava i o djelovanju hospita Tijela Kristova, koji pruža siromasima besplatan smještaj i poneku milostinju. Posjedi hospita u to su doba bili dosta mali, jer su jedva mogli osigurati održavanje samih zgrada, a nisu mogli dati dovoljno prihoda za primjerenu skrb o siromasima i bolesnima.¹²²

O životu rapskog patricija Petra de Zaro, utemeljitelja hospita Tijela Kristova

Rapski patricij Petar *de Zaro*, jedan je od najuglednijih i najbogatijih Rabljana 15. stoljeća, čiji su život i djelovanje bitno obilježili svakodnevni život rapske komune prve polovice i sredine toga stoljeća. Odmah na početku valja istaknuti da Petar, kao pripadnik elitnog sloja rapskog patricijata, predstavlja odličan primjer koji ukazuje na raznolikost svakodnevnog života koji su vodili rapski patriciji. Na sreću povjesničara, o Petru je sačuvano više bilježničkih isprava na raščlambi kojih se najvećim dijelom temelji ovdje predstavljena analiza Petrova lika. Ipak, najvažnija vrela koja omogućuju uvid u Petrov ekonomski status, senzibilitet, doživljaj vremena u kojem je živio kroz osobno izražavanje pobožnosti, njegov odnos prema članovima obitelji, kako nuklearne tako i šire, njegove sklonosti prema određenim pomodnim kretanjima pristiglim u rapsku komunu iz središta države u Veneciji, četiri su oporuke i tri kodicila koje je zabilježio dugogodišnji rapski bilježnik i kanonik Toma Stančić (*Thomas de Stanciis*).¹²³ Za cjelovitije razumijevanje i razmatranje nekih aspekata Petrova života od velike je važnosti i sačuvana oporuka njegove supruge Marije, koju je također sastavio taj rapski notar.¹²⁴

¹¹⁹ Star (lat. str. *starius, starium*) također je bio šuplja mjera za tekućine, prije svega ulje, a iznosio je oko 83,3 litre. *Isto*.

¹²⁰ J. NERALIĆ, *Late Medieval Hospitals in Dalmatia*, str. 284, bilj. 58; Vidjet ćemo, međutim, da je s obzirom na količinu i raznolikost oporučnih donacija Petra *de Zaro* sam oporučitelj zasigurno naumio izgraditi hospital koji bi primio znatno veći broj siromaha i bolesnih.

¹²¹ M. D. GRMEK, *Povijest zdravstva na Rabu*, str. 300.

¹²² *Isto*.

¹²³ Zapisivanje tolikog broja oporuka i kodicila na zahtjev jedne te iste osobe vrlo je rijetka pojava u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama, već i zbog same činjenice da je sastavljanje privatno-pravnih dokumenata u bilježničkim kancelarijama bilo plaćano od strane stranke. Naravno, bogati Petar o tome nije morao razmišljati pa su ga na pisanje novih i dopune i izmjene starih oporuka vjerojatno tjerali neka njegova razmišljanja vezana uz podjelu dobara i religioznost.

¹²⁴ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 177r–178r.

Pored spomenutih, bilježnički dokumenti u kojima se Petar spominje različiti su kupoprodajni ugovori te ugovori s majstorima graditeljima i kamenoklesarima koji su radili na nekima od većih graditeljskih cjelina koje od sredine 15. stoljeća nastaju na Rabu. Činjenica da se pojavljuje u ulozi patrona niza važnih graditeljskih zdanja svrstava ga u red jednog od najvećih kreatora rapskog civilizacijskog okruženja i urbanističkog prostora Raba toga doba. Znatna materijalna i financijska sredstva potrebna za takve poduhvate Petar je baštiniio u krugu vlastite, stare i ugledne rapske patricijske obitelji čiji se član – Franjo *de Zaro* – spominje u najranijem popisu rapskog patricijata sastavljenom 1372. godine.¹²⁵ Pojedini muški članovi obitelji u 14. i 15. stoljeću obnašali su niz duhovnih i svjetovnih dužnosti (pripadnici komunalne crkvene hijerarhije, komunalni vijećnici, bilježnici, suci, prokurator, viši mletački časnici i drugo)¹²⁶ i to sve do oko 1802. godine, kada je obitelj izumrla u muškom koljenu.¹²⁷ Patricijski rod *de Zaro* afirmirao se u vrijeme općeg napretka dalmatinskih komuna za vladanja posljednjeg i moćnog kralja iz dinastije Anžuvina na ugarsko-hrvatskom prijestolju – Ludovika I. (1342. – 1382.), koji je za Dalmaciju imao osobite planove kao za most i spojnicu s njegovim prekojadranskim posjedima, osobito Napuljskim Kraljevstvom, čime je *regnum Dalmatie*, kao sastavni dio Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, stekao izuzetno značajnu geostratešku i gospodarsku poziciju koja je pridonijela činjenici da se upravo to razdoblje može smatrati osobito prosperitetnim u svim aspektima života srednjovjekovnih dalmatinskih komuna.¹²⁸ Relativno marginaliziran položaj rapske komune u vrijeme anžuvinske vlasti nad Dalmacijom nije bitno utjecao na daljnje bogaćenje obitelji *de Zaro*, koja se već od sredine 14. stoljeća isticala materijalnim bogatstvom u pokretinama, a osobito u nekretninama razasutim diljem rapske komune. Tako je slovenski povjesničar Dušan Mlacović na temelju, kako i sam ističe, nepotpunih podataka iz bilježničkih vrela pokazao da je koncem 14. stoljeća obitelj posjedovala »3 kuće, 13 vinograda i uz to još 18 drugih obradivih zemljišta«¹²⁹. Vidjet ćemo kasnije, tijekom raščlambe Petrovih oporuka i kodicila, da je obitelj i tijekom 15. stoljeća bila jednako bogata, ako ne i bogatija nego krajem 14. stoljeća. Pripadnici obitelji *de Zaro* bili su članovi nekoliko rapskih bratovština od kojih je svakako najuglednija bila najveća rapska bratovština tog vremena – bičevalačka bratovština sv. Kristofora, zaštitnika rapske komune, osnovana

¹²⁵ Popis je sastavljen u vrijeme kneza Grgura Banića, a Franjo *de Zaro* se spominje kao *ser Frane de Zuro* i to kao jedini pripadnik tog rapskog patricijskog roda. T. SMIČIKLAS, *CD*, vol. XIV, Zagreb 1916., dok. 359, str. 479; Miroslav GRANIĆ, »Stari rapski grbovi i pečati« (dalje: *Stari rapski*), *Rapski zbornik I*, Andre MOHOROVIČIĆ (ur.), str. 249.

¹²⁶ D. MLACOVIĆ, *Gradani plemići*, str. 243; M. GRANIĆ, *Stari rapski*, str. 249.

¹²⁷ Lovorka ČORALIĆ, »Mletački časnici, svećenici i građani – tragom Barana u Zadru (XVII.–XVIII. stoljeće)«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 50, Zadar, 2008., str. 147–192 (str. 162. bilj. 48).

¹²⁸ O važnosti otoka i grada Raba te rapske komune u tim planovima svjedoči činjenica da je knez rapske komune u razdoblju vladavine kralja Ludovika I. uvijek bio jedan od kraljevskih vitezova kao, primjerice, *magnificus dominus dominus Nicolaus de Seeq, electus comitus Arbensis*, zatim *egregius regius miles Paolus, comes ciuitatis Arbensis, filius condam egregii regii militis domini Francisci de Georgio*. T. SMIČIKLAS, *CD*, vol. XV, dok. 28, str. 42; dok. 256, str. 349.

¹²⁹ D. MLACOVIĆ, *Gradani plemići*, str. 243.

najvjerojatnije već u 14. stoljeću sa sjedištem u katedrali sv. Marije Velike.¹³⁰ Iz obitelji *de Zaro* kao članovi te bratovštine spominju se: *Misser pre Matio de Zaro, ser Nicolo de Zaro quondam misser Marinelo, misser Marin Zaro fiol di misser Hieronim procurator* i *Madonna Catarina picocara fia de quondam misser Piero de Zaro*.¹³¹ Pojedini pripadnici obitelji bili su članovi bratovštine sv. Antuna Opata te bratovštine sv. Bernardina, koja se okupljala u crkvi posvećenoj istom patronu, a koju je dao sagraditi također Petar *de Zaro* u sklopu franjevačkog samostana sv. Eufemije. Pripadnošću elitnom staležu rapskog društva, članovi obitelji uživali su razne povlastice, a jedna od njih bila je i mogućnost plaćanja različitih liječničkih usluga. Tako je, primjerice, Bernardin *de Zaro* posredno, kako saznajemo iz jednog bilježničkog dokumenta koji je sastavio notar Andrija Fajeta 1474. godine, preko drugog rapskog patricija Nikole *de Zudenico*, isplatio *ducattos (!) decem auri*, za neko liječenje koje je nad Bernardinom izvršio ranarnik, odnosno pomoćnik komunalnog kirurga i liječnika, (*barbitonsor*) Antun Majnetić.¹³² Upravo je primjer Bernardina dobar pokazatelj da su se uslugama liječnika i kirurga, zbog visokih cijena njihova rada, u tom razdoblju još uvijek mogli koristiti samo pripadnici patricijata i bogatog građanstva.

Neki isječci iz Petrova života mogu se relativno dobro rekonstruirati na temelju brojnih bilježničkih isprava u kojima se pojavljuje u raznim ulogama. Prije svega, valja reći da je Petar bio oženjen s Marijom, kćeri Ivana i Marice iz ugledne zadarske patricijske obitelji *de Nassis*, što prvi put saznajemo iz jedne bilježničke isprave zadarske provenijencije zapisane 1444. godine.¹³³ Upravo tih godina Petar započinje i dovršava izuzetno velik projekt – utemeljenje opservantskog franjevačkog samostana sv. Eufemije u Kamporu u rapskom distriktu – u koji ulaže znatan osobni napor, ali i golema financijska sredstva.

¹³⁰ Na sreću, do danas je sačuvana matrikula rapske bičevalačke bratovštine sv. Kristofora, koja je zapisana 1443. godine, a čuva se u Državnom arhivu u Zadru. Sastavljena je 12. lipnja 1443. godine *tempore serenissimi principis et domini domini nostri Francisci Foscari Dei gratia incliti ducis Venetiarum et cetera, et reuerendissimi patris domini Balsami de Pirano, Dei gratia electi episcopi Arbensis, nec non generosi viri domini Luce Mauro honori comitis ciuitatis Arbi et districtus*. HR DAZd, Bratovštine, Rapske bratovštine, *Liber fraternitatis sancti Christophori*, Liber I, sign. 76, fol. 1r. Inače, u popisu članova bratovštine upisano je 261 članova, muškaraca i žena, iz svih društvenih staleža rapske komune. Z. LADIĆ – Z. NOVAK, *Matrikula bratovštine*, str. 61–112; U tom se radu koriste podatci iz spomenutog izvornika koji se čuva u Državnom arhivu u Zadru.

¹³¹ *Isto*, fol. 3r, 3v, 9r.

¹³² HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. IX, fol. 44b. O koliko se velikoj svoti novaca radi zorno kazuje činjenica da je deset zlatnih dukata bilo i više nego dovoljno za, primjerice, *peregrinatio* dviju osoba u Assisi. Tako, sastavljajući svoju oporuku u studenome 1451. godine, Rabljanka *nobilis domina* Frana, udovica pok. Paulina *de Maza* darovala je četiri zlatna dukata svojoj kćeri Dobri *et de ipsis ducatis quatuor ipsa uadat ad sanctum Franciscum de Assisio uel mictere debeat vnam personam pro anima sua*. Dakle, ukoliko Dobra iz nekog razloga ne bi mogla osobno izvršiti rečeno hodočašće, onda je barem bila dužna poslati nekog drugog hodočasnika u Assisi za dušu svoje majke Frane i za to primiti četiri dukata. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. 6, fol. 52r.

¹³³ O. BADURINA, *VKKLII*, str. 32. U ovom slučaju Badurina spominje izvor iz kojeg je preuzeo navedene podatke o Mariji te kaže: »Cfr. AZ, SZN, Nicolaus Benedicti, sv. I. svešč. 1, fol. 8. (28. XI. 1441.)«. Upravo su u *Liber II* sadržani razni podatci iz rapske povijesti druge polovice 15. st., a koje je O. Badurina prikupio iz raznih arhivskih, ponajprije bilježničkih, fondova. No, u očiglednoj namjeri da izradi povijesnu sintezu rapske komune, Badurina je koristio i njemu dostupnu objelodanjenu povijesnu literaturu i zbirke izvora raznih autora kao, na primjer, *Acta Bosniae* E. Fermendžina, *Zara cristiana* C. F. Bianchia, *Otok Rab* V. Brusića, *Hrvatska povijest I* F. Šišića itd.

O činjenici da taj samostan i crkva vjerojatno i ne bi bili izgrađeni bez njegovih financijskih i drugih ulaganja, svjedoči sačuvana fundacijska povelja za samostan rapskih opservanata sv. Eufemije i crkve sv. Bernardina iz 1446. godine kao i uklesani natpis *nobilis vir s(er) Petrus de Car*, kao jasan simbol nemjerljive uloge Petra u tom građevinskom pothvatu.¹³⁴ Kao što potvrđuje nekoliko isprava iz 1446. godine, osim u izgradnju samostana, Petar je aktivno sudjelovao i u izgradnji crkve sv. Bernardina unutar istog samostanskog kompleksa.¹³⁵ Od konca 1440-ih godina, kao što kazuje više bilježničkih isprava, Petar je ugovarao s raznim majstorima, stranim i domaćima, izvršenje pojedinih radova na tom crkvenom kompleksu. Pojedini su ugovori vezani i uz gradnju i uređenje hospicija Tijela Kristova te oltara Tijela Kristova u kaptolskoj i katedralnoj crkvi sv. Marije Velike. Među različitim majstorima koji se spominju u takvim ugovorima su i ugledni, već afirmirani, graditelji i kamenoklesari, poput Jurja s Brijuna (*maistro Zorzi tayapiera da Brivoni*),¹³⁶ Jurja iz Zadra (*prothomagister carpentarius et murarius Georgius de Iadra*),¹³⁷ Andrije Alešija¹³⁸ i nešto manje poznati majstori, kao što su braća Antun i Nikola iz Rovinja¹³⁹ te Grgur iz Modruša, koji su zajedno s majstorom Jurjem iz Zadra radili na crkvi sv. Bernardina.¹⁴⁰ Sudeći prema sačuvanim ugovorima, na izradi ogradica na oltaru Tijela Kristova (do da-

¹³⁴ Natpis se prvotno nalazio iznad ulaznih vrata u samostan, a danas je uzidan u istočni zid klaustura. Cjeloviti tekst je nešto duži i glasi: ANNIS D(OM)INI CVREBINT MCCCCXLVI NOBILIS VIR S(ER) PETRUS DE CAR FECIT FIERI HOC OP(ERA) PR(O) FRATRIBVS DE OBSERVANTIA AD HONOREM DEI B(EA)TI FRANCISCI ET B(EA)TE EUFEMIE ET AD REMISSIONEM SV(O)R(UM) PECCATORVM ET SV(O)R(VM) MORTVORVM. Dakle, kao što kazuje natpis, samostan je dao izgraditi Petar *de Zaro* na čast sv. Franje, sv. Eufemije te u svrhu oprosta grijeha kako samog donatora tako i njegovih predaka. M. DOMIJAN, *Rab: grad umjetnosti*, str. 213–214.

¹³⁵ O samoj gradnji tog samostana i crkve postoji niz bilježničkih isprava sačuvanih u fondu rapskih bilježnika. I. PEDERIN, *Rab u osvjet humanizma i renesanse*, Rab, 1989., str. 37.

¹³⁶ O životu i radu majstora Jurja s Brijuna vidi: Višnja FLEGO, »Juraj s Brijuna«, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), sv. 6, Trpimir MACAN (gl. ur.), Zagreb, 2005., str. 582.

¹³⁷ Juraj, sin Dimitra (*Georgius Dimitrij de Iadra, Zorzi de Zara*) bio je rodom iz Zadra, a njegova graditeljska djelatnost, prije dolaska na Rab, dokumentirana je u Rijeci (1442.–1445.) i u Pagu (1443., 1447.). U Rabu se nastanio upravo sredinom 15. st., u vrijeme kada je započeo radove na samostanu sv. Eufemije i crkvi sv. Bernardina. *Ista*, »Juraj Dimitrov«, *HBL* 6, str. 574–575.

¹³⁸ Andrija Aleši je od 1453. do 1460. godine izvršio više poslova prema naredbama pripadnika lokalne elite. Među njegovim klijentima spominju se ugledni Rabljani, dakle patriciji i pripadnici višeg rapskog svećenstva. Aleši je u Rab stigao kao već oblikovan umjetnik. Rođen u Draču u Albaniji oko 1420. godine, učio je kod zadarskog klesara Marka Petrova iz Troie u Apuliji, a potom je radio u Šibeniku, Trogiru te u Anconi, gdje je od 1452. godine bio glavni pomoćnik majstora Jurja Dalmatinca na uređenju Loggia dei Mercanti. Trajno se nastanio u Splitu (zato se i u rapskim vrelima spominje kao *ad presens civis Spaleti*), gdje je držao svoju radionicu s mnogobrojnim pomoćnicima i naučnicima. Od konca šezdesetih godina surađivao je s kiparom Nikolom Firentincem te je 1472.–1473. godine zajedno s njim radio na uređenju portala crkve sv. Marije na Tremitima u Apuliji. Umro je u Splitu 1504. ili 1505. godine. Smatra se jednim od najistaknutijih predstavnika gotičko-renesansnog stila u Dalmaciji. S Petrom *de Zaro* 1456. godine ugovorio je uređenje crkve sv. Bernardina te uređenje oltara Tijela Kristova u katedralnoj crkvi sv. Marije Velike. O životu i radu Andrije Alešija više vidi u: Kruno PRIJATELJ, »Aleši, Andrija«, *HBL*, sv. 1, Nikica KOLUMBIĆ (gl. ur.), Zagreb, 1983., str. 76–78; Cvito FISKOVIĆ – Kruno PRIJATELJ, *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i Rabu*, Split, 1948., str. 13.

¹³⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VII, fol. 289a.

¹⁴⁰ Godine 1453. Juraj iz Zadra – *prothomagister carpentarius et murarius*, dakle drvodjelac i zidar, zajedno s dvojicom uglednih majstora, Antunom iz Rovinja i Grgurom iz Modruša, preuzeo je obvezu rada na jednom od najzahtjevnijih graditeljskih poslova u Rabu u kasnom srednjem vijeku, crkvi sv. Bernardina u sklopu samostana sv. Eufemije. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VII, fol. 279a.

nas sačuvan samo jedan pilastric s anđelom) bio je angažiran Andrija Aleši, koji je u rujnu 1456. godine potpisao ugovor s Petrom *de Zaro*, u kojem se obvezuje izraditi neke radove u crkvi sv. Bernardina kao i neke radove na oltaru Tijela Kristova u rapskoj katedrali sv. Marije.¹⁴¹ U podužem ugovoru, koji je zapisao notar Toma Stančić, Petar *de Zaro* detaljno je razradio svoju zamisao o izgledu dotičnih radova (ogradice na spomenutom oltaru) te se obvezao nabaviti drvo, željezo i olovo potrebno za gradnju. Ujedno se obvezao da će majstoru Andriji za radove isplatiti 300 malih libara (oko 50 dukata) u tri isplatne rate. O isplati dijela toga novčanog iznosa, a time i o napredovanju planiranih radova, doznajemo na temelju jedne privatno-pravne isprave iz srpnja 1457. godine.¹⁴²

Uz sve navedeno, treba reći da su Petar i neki drugi članovi obitelji *de Zaro* naručivali izradu grobnica na kojima su bila uklesana njihova imena i obiteljski grb. Grb obitelji *de Zaro*, na kojem je prikazan lav u skoku, presječen jednom kosom gredom, nalazi se na portalu nekadašnje kuće *de Zaro* (na obali), u crkvi sv. Bernardina te u crkvi sv. Antuna Opata, gdje se nalazi i natpis s imenom naručitelja grobnice – rapskog patricija i kanonika Jerolima *de Zaro*.¹⁴³ O djelovanju obitelji *de Zaro* u Rabu sačuvano je više isprava i u bilježničkim spisima drugih rapskih notara, primjerice Marka Olivone ili Bartula Bonata, ali se oni ovdje nisu uzeli u razmatranje jer je riječ o bilježnicima koji su djelovali nakon smrti Petra *de Zaro*.

Oporuke kojima Petar de Zaro utemeljuje i organizira upravljanje hospitalom Tijela Kristova

Na prvi je pogled očito, kao što se vidi iz prethodnog poglavlja ovoga rada, da se o životu i djelu patricija Petra *de Zaro* dosta toga može rekonstruirati na temelju brojnih spomena u rapskim bilježničkim spisima te povremenih spomena objavljenih u literaturi. Doista pravo blago za razumijevanje uloge toga patricija u rapskoj povijesti 15. stoljeća predstavljaju njegove četiri oporuke i tri kodicila nastali kao dopuna i promjena svih njegovih zapsanih posljednjih volja. Tek temeljem raščlambe podataka sadržanih u tim izvorima može se znatno dopuniti poznavanje, primjerice, Petrova obiteljskog života, stjecanje spoznaje o nekim dosada nepoznatim aspektima njegova materijalnog bogatstva, o krugu ljudi s kojima se družio, bilo poznanicima ili prijateljima, spoznaje o osobama u koje je imao povjerenja, a ponajviše stjecanje spoznaje o njegovu religioznom životu. Na koncu, podatci iz Petrovih oporuka omogućuju istraživanje povijesnih okolnosti u kojima je utemeljen hospital Tijela Kristova, način na koji je uredio pitanje skrbi o njegovu održavanju, kao i nekih drugih oblika brige za stanovnike rapske komune, a čime je Petar *de Zaro* utjecao na cjelokupno kasnosrednjovjekovno rapsko komunalno društvo.

Svoju prvu oporuku, Petar, koji se tu spominje kao sin *quondam ser Cresti de Arbo*, sastavio je kod jednog od najvažnijih i najdugovječnijih rapskih bilježnika kasnog srednjovje-

¹⁴¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IX, fol. 441–441a.

¹⁴² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IX, fol. 476a.

¹⁴³ M. GRANIĆ, *Stari rapski*, str. 249.

kovlja – Tome Stančića.¹⁴⁴ Oporuka je sastavljena dana 15. listopada 1450. godine u Rabu, a razlog njezina bilježenja bila je najvjerojatnije kužna epidemija koja je te godine harala Rabom.¹⁴⁵ Na to upućuju podatci i iz drugih oporuka kao i izraz *pericula mortis* korišten u Petrovoj oporuci, ali i činjenica da je Petar u trenutku bilježenja posljednje volje bio *sanus corpore*, što sve zajedno upućuje na zaključak da je tada Rabom vladala kužna epidemija te da je Petar oporuku sastavio u strahu od tzv. iznenadne smrti.¹⁴⁶ Kako bi se to bolje pojasnilo, važno je istaknuti da muški oporučitelji gotovo nikada nisu sastavljali oporuke tjelesno zdravi, osim u slučajevima odlaska na diplomatski put, u rat, na trgovački put, u hodočašće ili ponukani putovanjem iz nekih drugih razloga te tijekom epidemija, a pritom su uvijek jasno navodili razloge sastavljanja svojih oporuka. Pored toga, Petar je poživio još petnaestak godina do trenutka kada je zabilježen njegov posljednji kodicil od 2. rujna 1464. godine, odnosno dopuna ili izmjena zadnje oporuke i u njoj sadržanih oporučnih legata, što također kazuje da je bila riječ o zdravoj osobi koja sastavlja oporuku u strahu od kužne epidemije.

Više od šest godina nakon prve, Petar je dana 4. studenoga 1456. godine sastavio svoju drugu oporuku dana koju je također zapisao notar Toma Stančić.¹⁴⁷ Oporuka je sastavljena *Arbe in domo habitationis dicti testatoris*, dakle u Petrovoj palači u gradu Rabu, a zdravstveno stanje Petra je nepromijenjeno u odnosu na stanje zabilježeno u prvoj oporuci – *sanus mente, corpore et intellectu*.¹⁴⁸ No pored izražavanja straha od iznenadne smrti,¹⁴⁹ u oporuci je naveden izravan podatak koji je ponukao Petra da sastavi posljednju volju. Petar je, naime, tada već bio u starijoj, danas bismo rekli trećoj, životnoj dobi, što zorno potvrđuje latinski izraz *senectute oppressus*, odnosno »pritisnut starošću«.¹⁵⁰ Uz to, njega sada u komuni identificiraju i kao *ser Petrus senior*, što dodatno upućuje na podmaklu

¹⁴⁴ Toma Stančić djelovao je kao rapski bilježnik u razdoblju od 1448. do 1491. godine. D. MLACOVIĆ, *Gradani plemići*, str. 317.; God. 1462. Toma Stančić spominje se kao *canonicus Arbensis i procurator ecclesie sancte Marie cathedralis*, što svjedoči da je bio visoko pozicioniran unutar rapske crkvene hijerarhije. HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. V, fol. 18. Godine 1464. spominje se kao *prior ecclesie sancte Chatharine de Chamerzaro*. HR DAZd, RB, AF, kut. 1, sv. VI, fol. 12.

¹⁴⁵ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v–1169v.

¹⁴⁶ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v

¹⁴⁷ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r–110r.

¹⁴⁸ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r.

¹⁴⁹ Strah od iznenadne smrti u kasnom srednjem vijeku postao je jedno od temeljnih obilježja pobožnosti diljem Europe. Umrijeti iznenada moglo je značiti i smrt bez sakramenta euharistije i *sancta communio* i ispovijedi koji su u to vrijeme, nakon što su u 13. st. na IV. Lateranskom koncilu uvedeni kao obvezatni, bili među najvažnijim izrazima dobrog kršćanskog života i osnovni preduvjeti ulaska vjernika u Raj. O strahu od iznenadne smrti govori i jedna druga činjenica povezana uz svetačke kultove. Naime, počevši od 14. st. upravo lik rapskog zaštitnika sv. Kristofora često je postavljan iznad crkvenih ili gradskih ulaza te na zidovima stambenih objekata koji su se nalazili u blizini glavnih prometnica ili na križićima dviju i više prometnica, a putnici su također nosili amulete i novčiće s likom sv. Kristofora. Razlog tome bio je u vjerovanju da je pogled na lik tog sveca bio zaštita od smrti toga dana. Iz tog razloga i sam grad Rab ispunjen je prikazima lika sv. Krostofora na raznim vidljivim mjestima kao, primjerice iznad ulaznih vrata u grad. Robert N. SWANSON, *Religion and Devotion in Europe c. 1215–c. 1515*, Cambridge, 1995., str. 183. Za Rab vidi: »Rabljani u tisućugodišnjem okrilju svetoga Kristofora«, *Hrvatska revija*, god. 3, br. 2, Zagreb, 2003., str. 85–89

¹⁵⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r.

životnu dob.¹⁵¹ Iako to u oporuci nigdje nije navedeno, druge rapske bilježničke isprave upućuju da je u razdoblju od listopada 1456. do siječnja 1457. godine Rabom ponovno harala vrlo žestoka epidemija kuge pa je, uz Petrovu dob, taj čimbenik nesumnjivo utjecao na sastavljanje njegove posljednje volje.

Prošlo je nešto više od godinu dana kada je Petar dana 27. siječnja 1458. godine sastavio kodicil, odnosno izmjenu i dopuni prethodne oporuke.¹⁵² Kodicil je sastavio *corpore grauatus*, dakle bolestan, a u njemu nalazimo dosta izmjena u odnosu na oporuku iz veljače 1457. godine, osobito što se tiče bratovštine u crkvi sv. Bernardina i povećanja darivanja siromašnima.

Samo desetak dana kasnije, Petar je u vrijeme kuge 7. veljače 1458. ponovno sastavio sadržajno novu i dodatno razrađenu oporuku kojom je poništio sve ranije odredbe svih posljednjih volja i kodicila koje je dotada zabilježio.¹⁵³ Oporuka je ponovno zapisana *Arbe in domo habitationis dicti testatoris*. Baš kao i prilikom pisanja kodicila, Petrovo duševno i razumsko stanje bili su normalni (*sanus quidem mentis et intellectus*), ali je njegovo tjelesno zdravlje i dalje bilo ozbiljno narušeno, kao što svjedoči zabilješka Tome Stančića da je bio *senectute et corporalis infirmitate aliquatenus aggrauatus*, dakle star, onemoćao i tjelesno bolestan, što je vjerojatno bila posljedica kako starosti tako i vrlo aktivnog života u ranijoj životnoj dobi, a možda i posljedica prebolijevanja neke teže bolesti.¹⁵⁴ Da je Petar tada već pomalo bio opsjednut promišljanjima o neminovnom i skorom susretu sa smrću i »onime što dolazi poslije nje« svjedoči i prvi legat koji je zapisan u toj posljednjoj volji, a u kojem je detaljno opisao ceremoniju svog vlastitog sprovoda. Zatražio je, kao i mnogi drugi vjernici toga vremena, da ga prije pokopa odjenu u franjevački habit, da potom njegovo tijelo prenesu do katedralne crkve i polože pred oltar Tijela Kristova nad kojim je imao *ius patronatus* te ondje održe pogrebnu ceremoniju u skladu s njegovim društvenim položajem, a zatim da ga prenesu do crkve sv. Bernardina u kompleksu samostana sv. Eufemije u Kamporu, koju je dao izgraditi i čiji je bio patron, te da ga pokopaju u rečenoj crkvi.¹⁵⁵

No, Petar je preživio i tu kužnu epidemiju, pa je nepune četiri godine kasnije 27. siječnja 1462. godine sastavio novu, četvrtu oporuku.¹⁵⁶ Oporuku diktira, kao i sve ostale, notaru Tomi Stančiću *senectute et corporali infirmitate grauatus*, dakle star i tjelesno bolestan.¹⁵⁷

¹⁵¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r. Vjerojatno je razlog za pridjev *senior* bio i u činjenici što je imao nećaka istog imena i prezimena (*Petrus de Zaro*), a koji se pojavljuje kao jedan od izvršitelja gotovo svih njegovih oporuka.

¹⁵² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v–123v.

¹⁵³ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125r–127r.

¹⁵⁴ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125r.

¹⁵⁵ *voluit in eius morte vestiri in habitu sancti Francisci et portari ad ecclesiam cathedralem ante suum altare Corporis Christi et fieri sibi solempne obsequium honorate secundum suam conditionem et tandem portari ad ecclesiam sancti Bernardini conuentus sancte Euphemie per ipsum testatorem hedificatam tumulandus in sua sepultura*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125r.; I u oporuci od 27. siječnja 1462. godine Petar je zatražio isti način i mjesto pokopa. Jedino je dodao da želi da se za njega na dan pokopa od strane franjevac opservanata samostana sv. Eufemije izmoli 1000 misa za njegovu dušu. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 158v.

¹⁵⁶ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 158v–160v.

¹⁵⁷ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 158v.

I u toj oporuci Petar određuje raspodjelu nekih novih legata, a neke mijenja, pa tako ostavlja legate za udaju svih djevojaka, posebno onih siromašnih, a svojoj ženi Mariji daje pravo patronata (*ius patronatus*) nad crkvom *sancti Petri dela Muchia*, što čini i kasnije u kodicilima.¹⁵⁸

Gotovo tri godine kasnije, u samo dva dana Petar sastavlja dva kodicila kojima dopunjuje svoje ranije odredbe i mijenja neke legate. Prvi je kodicil sastavljen *in domo habitationis dicti testatoris*, kao uostalom i sve ostale oporuke i kodicili, i to na dan 1. rujna 1464. godine,¹⁵⁹ a drugi već sljedećeg dana, 2. rujna 1464. godine.¹⁶⁰ Oba kodicila imaju identičan opis njegova zdravstvenog stanja – *bone memorie et intellectus licet senectute et corporali infirmitate grauat*, dakle duševno i razumski zdrav i svjestan, ali tjelesno bolestan, čini se ozbiljno.¹⁶¹ No, u oba su kodicila učinjene određene izmjene što se tiče vrsta legata i njihovih primatelja. Također, u oba kodicila poništava neke, ranije darovane legate. U svakom slučaju, dva spomenuta kodicila jasno naznačuju da je Petar 1464. godine bio bolestan, star i zapravo na zalasku svoga, za ono doba zasigurno, dugovječnog i ispunjenoga života.

Analiza oporuka i kodicila Petra de Zaro s posebnim osvrtom na utemeljenje hospitala Tijela Kristova i bratovštine u crkvi sv. Bernardina

Četiri oporuke i tri kodicila Petra de Zaro izuzetno su vrijedan izvor proučavanja raznih aspekata pobožnosti, odnosa prema smrti, strategija za spas duše i ulazak u vječni život, a sadrže i vrlo zanimljive podatke o načinu raspodjele *bona stabilia et mobilia* jednog izuzetno bogatog patricija na zalasku srednjega vijeka. Darivanjem za hodočašća, oltar, siromašne i *ad maritandum puelle*, ispovjednicima, za kupnju ili izradu kaleža, misala i svećeničkog ruha, knjiga, donacijama bratovštinama i drugim legatima *pro amore Dei*, Petrove oporuke predstavljaju ogledan primjer kasnosrednjovjekovne pobožnosti u svoj punini koju taj pojam sadrži, još uvijek izrazito nadahnute »socijalnim kršćanstvom« i daleke od promjena koje su nastale pod utjecajem humanizma, kasnije i protestantizma. U svim njegovim posljednjim voljama snažno su izraženi osnovni elementi spomenute kasnosrednjovjekovne pobožnosti usmjerene spasu duše – milosrđe, solidarnost, osjećaj za potrebite i slične izražene osobine kasnosrednjovjekovnog kršćanskog morala. Vidjet ćemo da je u njegovim oporukama također moguće uočiti elemente pobožnosti vezane uz svetkovinu Tijela Kristova koja se, kao što smo vidjeli, oblikovala upravo uslijed potrebe da se unutar jedne crkvene svetkovine objedine različiti slojevi urbanog društva koji su uslijed naglog razvoja gradova u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bili izrazitije međusobno suprotstavljeni i odijeljeni. Nesumnjivo se taj temeljni smisao svetkovine Tijela Kristova lako uklopio u rapsko društvo upravo druge polovice 15. stoljeća, kada dolazi do snažnijeg

¹⁵⁸ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 160r.

¹⁵⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 176r.

¹⁶⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 176v.

¹⁶¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 176r, 176v.

razvoja gospodarstva i oštrog društvenog raslojavanja uvjetovanog zatvorenošću rapskoga vijeća, zatim postojanja strogih uvjeta dobivanja građanstva te općenito nejednakih gospodarskih mogućnosti različitih društvenih slojeva, čija se raznolikost doseljavanjem pojedinaca različitih zanimanja i bogatstva uvelike povećala u tom razdoblju. Moglo bi se reći da je upravo uvođenjem te svetkovine u kojoj se potiče solidarnost i međusobna povezanost članova rapske zajednice Petar *de Zaro* utjecao na oblikovanje društvenog i političkog identiteta cijele rapske komune, a karitativnom dimenzijom djelovanja u hospitalu na kreiranje vjerske kulture te na poboljšanje demografske slike rapskoga društva.

Hospital

Jedan od najvažnijih legata koji je u središtu ovog istraživanja bio je onaj vezan uz hospital Tijela Kristova, odnosno *hospitale Corporis Christi*. Taj hospital spominje se već u prvoj sačuvanoj, prilično uništenoj i nečitkoj, Petrovoj oporuci sastavljenoj 15. listopada 1450. godine.¹⁶² U toj se posljednjoj volji govori o utemeljenju te ustanove, ali su dijelovi oporuke vezani uz ubožnicu gotovo potpuno uništeni i nečitki, tako da je teško dokučiti detalje. Čitko je, primjerice, da je Petar *de Zaro* hospitalu Tijela Kristova ostavio neki posjed *situm sub monte sancti Cosme et Damiani*, zatim još dva posjeda i zemlje koji se istom hospitalu imaju darovati nakon smrti njegove žene Marije. Pored toga, ostavio je nešto novca za kupnju odjeće siromašnima u hospitalu, zatim *vnum derrum*, odnosno krčevinu *positum in Camerlango cum oliuarum quinque ... ad seruiciandum lampadi et pro lumine hospitali*, dakle s pet maslinovih stabala potrebnih za izradu ulja za uljane svjetiljke nužne za osvjetljavanje hospitala.¹⁶³ Upravo će se taj motiv, osvjetljenje oltara Tijela Kristova kao i hospitala, protezati kroz sve oporuke i kodicile Petra *de Zaro*, uz povremenu pojavu voštanica, što jasno ukazuje da je Petar bio snažno nadahnut nekim elementima pobožnosti *Corporis Christi*, u kojem je svjetlost i osvjetljavanje, kao što je ranije istaknuto, imalo važnu ulogu. Zato će redovito brinuti da ostavi legate za ulje i uljanice kao i za drva masline s kojih se imao ubirati plod masline ne bi li se od njega izradilo ulje potrebno kako za uljanice u ubožnici tako i na oltaru. Osim toga, ta činjenica pokazuje da je Petar bio, iako bez teološkog obrazovanja, odnosno kao laik, vrlo dobro upućen u složen fenomen koji se nazivao svetkovina *Corporis Christi*.¹⁶⁴

Jednako kao i prva Petrova oporuka, i preostale tri oporuke te tri kodicila svjedoče o njegovoj kontinuiranoj brizi za uređenje hospitala Tijela Kristova i definitivnoj odluci, bez obzira na sve životne mijene koje su se izražavale kroz promjene i poništavanja raznih legata, da hospital ostaje Petrovo središnje milosrdno i solidarno djelo koje je ostavio u baštinu svojoj rapskoj komuni. U drugoj oporuci sastavljenoj 4. studenoga 1456. godine velik je prostor posvećen upravo hospitalu Tijela Kristova.¹⁶⁵ U oporuci koju Petar, kako je

¹⁶² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v.

¹⁶³ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v.

¹⁶⁴ HR Vidi str. 30.

¹⁶⁵ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r–110r.

već istaknuto, bilježi *sanus mente, corpore et intellectu*, dakle tjelesno zdrav, ali *senectute oppressus*,¹⁶⁶ pored imena svoga pokojnog oca Krste, prvi put navodi i ime svoje pokojne majke Slave (*Slaua*).¹⁶⁷ U toj je oporuci detaljno opisan Petrov opsežan i razrađen legat vezan uz hospital Tijela Kristova. Tako on prvo izražava uobičajeno poštovanje prema rapskoj Crkvi kao nositelju djelatnosti vezanih uz sve hospitale pa kaže da se *cum consensu domini episcopi Arbensi qui ad presens est* ima izabrati jedna svećenik, član rapskog kaptola i obvezno pripadnik rapske Crkve, koji će biti postavljen za priora *altaris Corporis Christi et hospitalis sui positi apud ecclesiam cathedralem*.¹⁶⁸ Svećenik koji bi bio postavljen za priora hospitala i oltara Tijela Kristova kod katedralne crkve¹⁶⁹ bio je dužan svaki tjedan moliti za Petrovu dušu i dušu njegove žene Marije svaki ponedjeljak, srijedu i subotu.¹⁷⁰ Treba reći da je kod icilom sastavljenim u siječnju 1458. godine Petar za priora tog oltara osobno izabrao svog bilježnika i ispovjednika Tomu Stančića, *notarii eius confessorem*, a nakon smrti Petra pravo izbora priora kod icilom dobiva njegova žena Marija.¹⁷¹ U istom kod icilu još jednom ističe da prior tog oltara mora biti potvrđen od rapskog biskupa. Tu je želju potvrdio i oporukom od 7. veljače 1458. godine, kada je odredio da Tomu Stančića *eligit ... in priorem sui altaris Corporis Christi in vita mea et post mortem meam voluit quod domina Maria suprascripta eius vxor habeat ius elligendi vnum huiusmodi priorem dicti altaris*.¹⁷² No, unatoč starosti i bolesti, Petar je, nesumnjivo dobro poznavajući građansko i barem neke aspekte kanonskog prava, kontinuirano dorađivao svoje legat, a jedan od najvažnijih, pored utemeljenja hospitala i bratovštine, bio je vezan uz spomenuti oltar. Zato je tom oporukom odredio da, nakon smrti njegove žene Marije pravo izbora priora oltara ima *senior de domo*, odnosno prvak obitelji (*styrpa* odnosno rod) *de Zaro*, ali samo ukoliko je rođen u legitimnom braku. Također je legat dopunio odredbom da se za priora oltara ne može izabrati osoba koja nije rapski kanonik ili svećenik.¹⁷³ Istom oltaru daruje još legat kojim traži da se izradi jedan pokrivač za oltar, jedan kalež i da se kupi jedan misal *pro anima sua et poni ad celebrationem altaris Corporis Christi suprascripti*.¹⁷⁴

¹⁶⁶ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r.

¹⁶⁷ Iz ostalih oporuka i kod icila saznajemo za još neke tadašnje članove obitelji *de Zaro*. Tako se u prvoj oporuci kao jedan od izvršitelja spominje Petrov bratić (*consobrinus*) Matija *de Zaro*, a u ostalim oporukama i kod icilima sin sada već pokojnog Matije i Petrov nećak (*nepos*) Petar *de Zaro*. Od tada se i naš Petar počinje nazivati Petrus *de Zaro senior*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v; HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108v.

¹⁶⁸ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108v.

¹⁶⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v.

¹⁷⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108r. Uz to, rapskim kanonicima ostavlja 30 malih libara godišnje i to od prihoda svojih kuća i dućana u Rabu pod uvjetom da mole za njegovu dušu svaki tjedan u nedjelju i petak te na blagdan Tijela Kristova. No, ukoliko to ne bi činili, onda se spomenuti dar od 30 libara malih godišnje ima dati za rapske *pauperes Christi* i njihove potrebe.

¹⁷¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v.

¹⁷² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v.

¹⁷³ Prior oltara bio je obvezan moliti za Petrovu dušu svaki tjedan *die lune, die martis et die mercurii*. *Quod si non fecitur illico priuetur per reuerendum dominum episcopum presentem uel futurum et per dominum comitem Arbensem et elligatur vnus alius huiusmodi prior qui faciat debitum suum celebrationis dictarum missarum*. Dakle, ukoliko neki svećenik prior ne bi molio za njegovu dušu, biskup i knez imaju dužnost izabrati novog koji će to činiti. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v.

¹⁷⁴ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 126v. I taj će se legat ponavljati u kasnijim oporukama i kod icilima.

Budući da je riječ o doista izuzetnom darivanju većeg broja nekretnina hospitalu Tijela Kristova, ovdje ih navodimo sve. Tako Petar određuje da isti svećenik/prior treba voditi brigu i za oltar i za hospital, čineći tu funkciju nedjeljivom, te skrbiti o siromasima koji su s vremena na vrijeme smješteni u toj ubožnici. Prior je dužan pronaći jednu ženu (*hospitalaria*), tj. služavku, pomoćnicu, čistačicu, vjerojatno i kuharicu, koja će brinuti o siromasima i bolesnima i koja će mu se obvezati da će održavati rečeni hospital i kuću koja pripada tome hospitalu. Nadalje, Petar je hospitalu darovao jedan svoj posjed smješten podno brda sv. Damjana, jedan svoj vinograd u župi *Sriue* pored mlina patricija Ciprijana *de Gauzigna*, a koji se nalazi pored komunalne ceste, zatim jedan svoj posjed u Slanom,¹⁷⁵ koji je tada unajmio *ser* Nikola *de Aussero*,¹⁷⁶ jednu Petrovu zemlju smještenu podno brda sv. Benedikta u blizini komunalnih solana, dvije oranice smještene jedna uz drugu na lokalitetu *Capurgnio*, još jednu oranicu smještenu na lokalitetu *Patigno*,¹⁷⁷ jednu oranicu smještenu na lokalitetu *Polmolo*, a koja je ranije bila u vlasništvu crkve sv. Marije Veće, te još jednu oranicu na istom lokalitetu, jednu oranicu na lokalitetu *Sriua*, koja graniči sa zemljom Kreste *de Druffa*. Sve spomenute nekretnine svećenik koji je izabran za priora ima pravo davati u najam i tako ih održavati i njima upravljati. Od svih prihoda s rečenih zemljoposjeda prior mora izdvojiti svake godine za potrebe hospitala u kojem su smješteni siromasi dvadeset modija vina, šest modija mošta, šest modija žita i jedan modij smokava. Za potrebe paljenja svjetiljaka (uljanica), jedne ispred oltara Tijela Kristova i ostalih u hospitalu, Petar je darovao cijelu jednu svoju krčevinu, smještenu u *Camescaglo*, na kojoj su zasađene masline. U istu svrhu Petar je darovao pet maslina smještenih u župi sv. Marka, određivši kako se tu zemlju ne može prodati, mijenjati ili na drugi način oduzeti, nego se uvijek ima koristiti prema rečenom legatu za potrebe izrade ulja za spomenute svjetiljke.¹⁷⁸ Hospital se u istom testamentu spominje još na jednom mjestu, pa tako *ser* Petru, izvršitelju njegove oporuke i nećaku, ostavlja cijelo jedno svoje ognjište (odnosno posjed) s kućom, ali pod uvjetom da spomenuti nećak ima naručiti slavljenje jedne konventualske mise kod kanonika rapskog kaptola na spomenutom oltaru Tijela Kristova svake godine na blagdan Tijelova. Drugi uvjet pod kojim njegov nećak dobiva taj legat bio je da svaku nedjelju ima darovati umirućim siromasima u Petrovu hospitalu pet komada kruha svake nedjelje u tjednu.¹⁷⁹ Taj legat Petar je izmijenio kodicom iz siječnja 1458. godine, tako da je odredio da se spomenuto ognjište dodijeli benediktinkama samostana sv. Andrije u Rabu, ali pod obvezom da mole za njegovu dušu te da siromašnima smještenim u hospitalu koji je utemeljio daruju *omni die Dominico et die Veneris totius ani (!) quinque panes pro pauperibus ibidem degentibus*. Osobito je zanimljivo da Petar u tom kodiciu izriče neuobičajenu frazu, netipičnu za kasnosrednjovjekovne oporuke komuna na istočnoj obali Jadrana,

¹⁷⁵ U oporuci od 7. veljače 1458. taj se lokalitet naziva *Sicina*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v.

¹⁷⁶ Iz Osora.

¹⁷⁷ U oporuci od 7. veljače 1458. taj se lokalitet naziva *Patergno*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v.

¹⁷⁸ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108v.

¹⁷⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 109v.

kojom ističe kako im spomenuti legat ostavlja *ad honorem quinquam plagarum domini nostri Ihesu Christi*, odnosno u čast pet Kristovih rana.¹⁸⁰ No, ukoliko se spomenuti uvjeti ne bi ispunili, tada je rečeni legat imao dobiti prior hospitala Tijela Kristova, naravno samo ukoliko bi se pridržavao prije postavljenih uvjeta.¹⁸¹ Može se zaključiti da je ova oporuka zapravo prva iz koje saznajemo da je *hospitale Corporis Christi* zajedno s istoimenim oltarom bio u središtu religioznosti Petra *de Zaro*, što je vidljivo kroz darivanje vrlo bogatih nekretninskih legata, a čime se iskazao kao njegov glavni fundator i donator. Tom je oporukom ujedno uredio načela djelovanja samog hospitala kao socijalno-karitativne ustanove te, kroz distribuciju legata, osigurao materijalne i financijske temelje za brigu o siromasima koji su u njemu živjeli. Zato se može reći kako sve ostale kasnije zapisane oporuke i kodicili predstavljaju promišljene dopune ili izmjene oporuke iz studenoga 1456. godine.

Samo desetak dana nakon sastavljanja kodicila od 27. siječnja 1458. godine o kojem će kasnije biti više riječi, dana 7. veljače 1458. godine, Petar je sastavio svoju treću oporuku, kao što je već rečeno, *senectute et corporalis infirmitate aliquatenus aggrauatus*.¹⁸² I u toj je oporuci velik dio legata i odredaba bio posvećen hospitalu Tijela Kristova smještenom pored katedrale sv. Marije. Uz već spomenute odredbe o prioru i njegovoj pomoćnici (*hospitalaria*), odnosno služavki i ženi koja se brinula za siromašne i bolesne u hospitalu smještenom *apud ecclesiam sancte Marie*, Petar je dodatno obdario ubožnicu s još nekoliko vrijednih nekretnina razasutih po otoku Rabu. Tako se, pored ranije navedenih, spominju jedan zemljoposjed (*terra*) smješten *in Camescaglio* te još jedan smješten na lokalitetu *Srina*.¹⁸³ Svim ranije spomenutim kao i s tim dvama novim posjedima, koja je Petar pridodao u toj oporuci, upravljati je trebao prior hospitala, a dio prihoda s njih bio je dužan distribuirati među siromasima u hospitalu. U odnosu na raniju oporuku, onu iz studenoga 1456. godine, količina prehrambenih proizvoda i vina koja je trebala biti dana kao pomoć siromasima u hospitalu, nešto je izmijenjena. Tako je Petar odredio da se sa svih posjeda hospitalu ima darovati *omni et singulo anno pro victu pauperum ibidem degentium modia quinque frumenti, modia decem vini, sex modia de marmosto et minas octo de ficibus*, dakle pet modija žitarica, deset modija vina i šest mošta te osam mina smokava.¹⁸⁴ Svi spomenuti proizvodi imali su se čuvati u podrumu hospitala i dijeliti siromasima po potrebi. Sve ostalo što prior dobije kao prihode s rečenih zemalja i posjeda trebaju pripasti, po Petrovoj odredbi, samom prioru, ali mu je zabranjeno na bilo koji način otuđiti ili prodati spomenute posjede.¹⁸⁵

¹⁸⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 123r.

¹⁸¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 109v.

¹⁸² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125r–127r.

¹⁸³ Danas Srina.

¹⁸⁴ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v. Mina je bila šuplja mjera za tekućine. Iako se spominje od grčkog doba, mina se u srednjem vijeku širi u vrijeme karolinške renesanse uz pomoć benediktinaca. Grčka, odnosno bizantska mina je u to doba težila oko 368 grama. Sena SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, »Sustavi povijesnih mjera. Uvod u istraživanje hrvatske metrologije I«, *Prostor*, god. 2, br. 1–2, Zagreb, 1994., str. 67.

¹⁸⁵ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v.

Svoju četvrtu oporuku Petar *de Zaro* zabilježio je nešto manje od četiri godine kasnije – 27. siječnja 1462. godine.¹⁸⁶ Izvršitelji te oporuke, kao i svih oporuka nakon studenoga 1456. godine, bili su Petrova supruga Marija, nećak Petar *de Zaro* i rođak Hermolaj *de Hermolao*.¹⁸⁷ Zdravstveno stanje oporučitelja Petra nije se promijenilo, a notar Toma Stančić definirao ga je kao *senectute et corporali infirmitate grauatus*.¹⁸⁸ Ono što je osobito zanimljivo vezano uz organizaciju rada hospitala, odnosno ubožnice Tijela Kristova jest da je Petar *ex nunc elegit me presbiterum Thomam confessorem suum in priorem sui altaris Corporis Christi in vita mea*, dakle za priora oltara Tijela Kristova u katedrali sv. Marije postavlja rapskog kanonika, bilježnika i svog ispovjednika Tomu Stančića, inače brata rapskog građanina i krojačkog majstora Franje Stančića, te vršitelja niza komunalnih crkvenih dužnosti.¹⁸⁹ Nakon Petrove smrti, pravo izbora priora tog oltara imala je dobiti njegova žena Marija. Konačno, nakon Marijine smrti pravo izbora priora dobiva *senior de domo et prole illorum de Zaro qui sit de legitimo matrimonio natus*, odnosno starješina i prvak obitelji, odnosno roda *de Zaro* rođen u zakonitom braku.¹⁹⁰ Prior je mogao biti izabran samo među rapskim svećenicima i kanonicima, bio je dužan služiti mise za Petrovu dušu svaki ponedjeljak, srijedu i subotu, a s njegovim izborom morali su se složiti rapski biskup ili njegov vikar.¹⁹¹ Dakle, kao i u oporukama iz 1456. i 1458. godine, Petar je i u toj oporuci izložio istovjetan legat vezan uz spomenuti oltar. I iz te je oporuke jasno da je prior oltara *Corporis Christi* ujedno bio biran i za priora hospitala, kojim je trebao upravljati zajedno sa spomenutim izvršiteljima Petrove oporuke. Opetovano se naglašava nužnost zapošljavanja jedne *hospitalariae*, ženske osobe koja se imala brinuti o bolesnima i siromašnima u hospitalu.¹⁹² Posjedi koje je Petar darovao hospitalu za njegovo održavanje ostali su isti oni koji se spominju u ranijim oporukama i kodcilima, što znači da se radilo o više zemljišnih čestica (posjedi, oranice, zemlje, maslinici, vinogradi) u rapskom distriktu.¹⁹³ No, kao i u ranijim posljednjim voljama donekle je promijenio količinu prehrambenih i drugih potrebitih proizvoda koje je hospital imao dobiti godišnje sa spomenutih posjeda: *modia viginti quinque de vino, quindecim de marmosto, modia septem de frumento et modium vnum de ficibus comibus* (dakle, kvalitetnih i slatkih smokava), *ac de oleo staria sex partim pro dicto hospitale et partim pro lampade Corporis Christi dicti altaris*. Kako bi se prikupilo dovoljno ulja za osvjetljenje hospitala i oltara, Petar je darovao *totum vnum suum derrum* odnosno krčevinu *cum arboribus de oliuis positum in contrata sancti Marci*.¹⁹⁴ Sve ostale prihode koji nastanu kao plod rada na spomenutim posjedima i zemljišnim česticama imaju, prema Petrovoj želji, biti dani prioru hospitala i oltara i to kao prebenda za njegov posao kako u vođenju hospitala tako i u upravljanju svim tim posjedima. Nevezano uz te odredbe, koje se izravno tiču prihoda hospitala, priora i ure-

¹⁸⁶ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 158v–160v.

¹⁸⁷ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 158v.

¹⁸⁸ *Isto*.

¹⁸⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 158v–159r.

¹⁹⁰ Naime, i Franjo Stančić se sporedno spominje u toj oporuci. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 159r.

¹⁹¹ *Isto*.

¹⁹² *Isto*.

¹⁹³ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 159r–159v.

¹⁹⁴ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 159v.

đenja te ubožnice, Petar je darovao veći zemljišni posjed benediktinkama samostana sv. Andrije u Rabu pod uvjetom da daju *hospitali sui Corporis Christi predicti pro victu pauperum ibidem degentium panes quinque pro vnoquoquo die*, dakle za svaki dan u tjednu pet komada kruha za prehranu bolesnih i siromašnih u hospitalu.¹⁹⁵ Kako bi se namaknula sva potrebna sredstva za izvršenje Petrovih legata, prije svega za funkcioniranje hospotala i bratovštine, Petar je tom oporukom odredio da njegova žena Marija može prodati pokretna i nepokretna dobra koja nisu bila dodijeljena nasljednicima, odnosno darovana tom posljednjom voljom *pro satisfatiendo legatis superscriptis*.¹⁹⁶

Kao što smo vidjeli, osim za utemeljenje i djelovanje hospotala, Petar *de Zaro* u svojim oporukama postojano iskazuje skrb za gradnju te održavanje oltara Tijela Kristova u katedralnoj crkvi sv. Marije. I u tom je slučaju riječ o tipičnom iskazu kasnosrednjovjekovne pobožnosti pri čemu se izradom i održavanjem pojedinog oltara, kipa ili slike, u koje je često ukomponiran i lik donatora, naglašavala bliskost donatora s pojedinim svetcem ili crkvenom svetkovinom, odnosno blagdanom, a time i društveni prestiž patrona, odnosno patronatske obitelji. Postojanje oltara s istim titularom kojem je posvećen i sam hospital, kao i obveza održavanja redovitih misnih obreda, ukazuje jednako na potrebu zadovoljenja duhovne dobrobiti samoga donatora, ali i duhovne dobrobiti, osim one tjelesne, ugroženih pojedinaca društva koji su bili šticećnici hospotala. O važnosti misnog obreda u kontekstu djelovanja hospotala Tijela Kristova svjedoči i obveza naručivanja jedne konventualske mise koja bi se trebala slaviti pred oltarom *Corporis Christi* u katedralnoj crkvi sv. Marije. Tu je obvezu Petar *de Zaro*, kao što se vidjelo kroz njegove posljednje volje, oporučno dodijelio ponovno članu vlastite obitelji, svojemu nećaku Petru, koji je dotične mise trebao naručiti od kanonika rapskoga kaptola. Zauzvrat mu je oporučitelj ostavio cijelo jedno svoje ognjište (u smislu posjeda) s kućom i pripadajućim imanjem, a ukoliko bi zanemario bilo koju od svojih obveza isti je legat imao dobiti prior samostana koji je dužan voditi računa o ispunjenju spomenutih obveza.

Konačno dana 1. i 2. rujna 1464. godine notar Toma Stančić zapisao je posljednja dva kodicila Petra *de Zaro*, a koji je i tada definiran kao *corporali infirmitate grauatus*. U oba se pojavljuje jedan novi izvršitelj, rapski patricij Krešo pok. Andriola *de Dominis*, koji je došao na mjesto, tada vjerojatno odsutnog, patricija Hermolaja *de Hermolao*.¹⁹⁷ Inače, i Krešo *de Dominis*, kao i Petar *de Zaro*, bio je Petrov nećak.¹⁹⁸ Iako su i ta dva kodicila zanimljiva u svom sadržaju, što se tiče hospotala i oltara Tijela Kristova, pa čak i bratovštine u crkvi sv. Bernardina u njima nisu unijete nikakve promjene. Istina, dodao je neke nove legate, ali oni su vezani uz trenutno stanje situacije, osobito s obzirom na izmjenu jednog od izvršitelja. Tako je svom nećaku Kreši darovao *ducatos trecentos pro dote et*

¹⁹⁵ *Isto*.

¹⁹⁶ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 160r.

¹⁹⁷ Ostalo dvoje izvršitelja ostali su isti – Petrova supruga Marija i nećak Petar *de Zaro*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 176r–176v. Inače, Hermolaj *de Hermolao* spominje se te iste godine i kao izvršitelj oporuke Marije, žene Petra *de Zaro*, što ukazuje na bliske prijateljske odnose između Petra i Hermolaja. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 177r–178r.

¹⁹⁸ *nepos dicti testatoris*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 176r–176v.

*dotis nomine honeste iuuenis domine Marie, sue neptis et filie ser Donati, nobilis Iadre.*¹⁹⁹ Kako se Petar *de Zaro* više ne spominje kao živ u rapskim bilježničkim ispravama nakon tih datuma i sastavljanja isprava, može se pretpostaviti da je napustio ovaj svijet te prešao u vječni život o kojem je, kako smo vidjeli, jako dugo i intenzivno razmišljao.

Bratovština

Drugi važan izričaj Petrova »socijalnog kršćanstva«, izražen u skladu sa njegovim financijskim i materijalnim mogućnostima te obrazovanjem i osobnim religioznim prioritetima, jest njegova želja za utemeljenjem bratovštine u crkvi sv. Bernardina. Nakon spomenute oporuke iz 1456. godine dana 27. siječnja 1458. godine *nobilis vir ser Petar de Zaro* sastavio je kodicil *Arbi in domo habitationis ipsius testatoris*,²⁰⁰ dakle u svojoj palači u Rabu, a u kojoj je sastavio sve svoje posljednje volje i kodicile. Zanimljivo je spomenuti da je jedan od svjedoka pri sastavljanju te isprave bio i već spomenuti poznati majstor (*magister carpentarius*) Juraj iz Zadra, s kojim je Petar nekoliko puta poslovao, osobito u radu na samostanu sv. Eufemije i crkvi sv. Bernardina.²⁰¹ U tome kodicilu prvi se put spominje da je Petar tjelesno bolestan – *infirmittatis corporis grauatus*.²⁰² Upravo tim kodicilom, koji predstavlja privatno-pravnu ispravu u kojoj oporučitelj unosi izmjene ili dopune vezane uz njegove ranije oporuke, Petar je kao jednu od najvažnijih promjena unio odluku da izvršitelji njegove posljednje volje moraju osnovati *vnam fraternitatem in ecclesia sancti Bernardini per ipsum testatorem hedificata apud conuentum sancte Euphemie*.²⁰³ Baš kao i hospitalu, Petar i toj bratovštini ostavlja izuzetno vrijedne legatate, odnosno *libras duas mille de suis bonis stabilibus*, pri čemu je imao u vidu prodaju jednog svog posjeda u Kamporu, zatim određuje da bratovština mora imati na čelu tri gastalda, dakle upravitelja, koji se moraju mijenjati svake godine, pri čemu Petar izričito napominje da oni moraju biti birani *tam de nobilibus quam popularibus*, odnosno iz redova patricijata i redova građana i stanovnika.²⁰⁴ I u oporuci od 7. veljače 1458. godine Petar *de Zaro* je velik dio sadržaja posvetio bratovštini sa sjedištem u crkvi sv. Bernardina, pri čemu je prvo naglasio da *ordinavit fieri vnam fraternitatem in ecclesia sancti Bernardini*, što znači da je ustrajao pri odluci koju je donio kodicilom 1456. godine.²⁰⁵ Bratovštini ostavlja, kao i u kodicilu, 2000 malih libara *in quibus voluit poni et computari omnes suos terrenos positos in Campora*.²⁰⁶

¹⁹⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 176r.

²⁰⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v–123v.

²⁰¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v.

²⁰² *Isto*.

²⁰³ *Isto*.

²⁰⁴ *Isto* – Istu odluku donosi i u oporuci od 7. veljače 1458. godine, kao i sve ostale odluke koje se tiču gastalda bratovštine. Pritom posebno zahtijeva da se gastaldi brinu o popravku bilo kakvih šteta nastalih na zdanju crkve sv. Bernardina ili samostana sv. Eufemije. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 126r.

²⁰⁵ *Isto*.

²⁰⁶ No, s obzirom da vrijednost posjeda u Kamporu koje je Petar ostavio toj bratovštini nije dosegao 2000 malih libara, odredio je da ono novaca što nedostaje do rečene svote ima dati njegova žena Marija. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 126r.

No, u toj oporuci saznajemo i neke dodatne podatke o obvezama gastalda. Gastaldi bratovštine imali su obvezu upravljati svim dobrima bratovštine, a na kraju svog jednogodišnjeg mandata morali su zapisati računske knjige vezane uz sve troškove, odnosno prihode i rashode bratovštine. Uz to, bili su dužni brinuti za potrebe spomenutog samostana i crkve te za svu siromašnu braću (*pauperibus fratribus*) koji bi postali članovima te bratovštine.²⁰⁷ Štoviše, potpuno u duhu «socijalnog kršćanstva», nadahnut propovijedima sv. Bernardina i sv. Katarine Sienske o nužnosti prokreacije, Petar je odredio da sve *filie ad maritandum*, kćeri siromašnih bratima, imaju dobiti miraz u visini od *libras vigintiquinque, triginta, quadraginta uel quinquaginta prout necessarium fuerit et conductio personarum exigerit*, dakle prema potrebi i društvenom statusu djevojaka.²⁰⁸ Kako bi osigurao da gastaldi pošteno obnašaju svoj posao, Petar je dodao još jedan kontrolni mehanizam određivši da oni, ukoliko ne čine svoj posao kako treba, mogu biti smijenjeni bilo od biskupa bilo od komunalnih vlasti.²⁰⁹ Svojom oporukom od 7. veljače 1458. godine, Petar je dodatno uredio pitanje svojih oporučnih legata vezanih uz bratovštinu sv. Bernardina. Tako je ponovio da bratovštini ostavlja *de suis bonis mobilibus et stabilibus libras duas mille*, u što uključuje i sva svoja dobra u Kamporu.²¹⁰ Zatim ponavlja već zabilježene legate vezane uz pravilo izbora gastalda te kao novost dodaje da su bratimi dužni *superere dictam ecclesiam* (sv. Bernardina) *et monasterium siue conuentuum* (sv. Eufemije) *in aliquo loco vbi oportuerit reparari uel aliquid necessarium fieri*.²¹¹

Uz utemeljenje bratovštine u crkvi sv. Bernardina usko je povezan i motiv prokreacije, vrlo tipičan vid pobožnosti karakterističan za urbane sredine na obje strane Jadrana, a čiji je nastanak izravno povezan uz tešku depopulaciju i potrebu za pojačanom prokreacijom, o čemu je ranije bilo riječi. Upravo u tome svjetlu treba promatrati Petrove odredbe vezane uz darivanje siromašne bratovštinske subraće i njihovih kćeri za udaju. Podržavanje udaje siromašnih djevojaka ostala je konstanta Petrove pobožnosti do posljednje oporuke, pa tako pri kraju svoje oporuke sastavljene u siječnju 1462. godine određuje *quod omnia sua bona mobilia et stabilia in presenti testamento inordinata post mortem domine Marie vxoris sue vendi debeant ad incantum publicum per suos comessarios et quod de eorum retracta maritentur pauperes puelle Christi*.²¹² Odredivši tako da se sva neraspodijeljena dobra imaju prodati nakon njegove smrti na javnoj dražbi i darovati za udaju siromašnih djevojaka, Petar je odredio i koliko te siromašne djevojke, ovisno o njihovoj staleškoj pripadnosti, imaju dobiti novaca za udaju. Tako je odredio da najsiromašnije djevojke dobivaju *vsque ad libras trecentas paruorum, et aliis puellis de nobilium libras ducentas paruorum, et illis de populo prout melius videbitur suis comissariis*.²¹³ Iz tog je legata razvidno koliko je dobro Petar poznao pobožnost prokreacije koja je tada bila na vr-

²⁰⁷ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 122v.

²⁰⁸ Isto.

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 126r.

²¹¹ Isto.

²¹² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 160r.

²¹³ Isto.

huncu i u talijanskim, ali i u hrvatskim komunama i gradovima. Uz to, taj legat zorno pokazuje njegov osjećaj za društveno, odnosno staleško uređenje komunalnog društva u kojem je živio, jer je količinu novca koji se imao dodijeliti djevojkama za miraz određivao prema njihovoj društvenoj pripadnosti. On prepoznaje tri skupine siromašnih djevojaka različitoga društvenog statusa kojima daruje prema vlastitom nahođenju, smatrajući da najviše novaca za miraz trebaju dobiti najsiromašnije koje su vjerojatno pripadale samim rubovima komunalnog rapskog društva (djevojke čiji su roditelji umrli, siromašne djevojke iz sela u distriktu, siromašne služavke i strankinje – izbjeglice), zatim djevojke iz patricijskog staleža te djevojke iz građanskog staleža za koje su visinu darovane novčane svote imali odrediti izvršitelji njegove oporuke. Pored toga, svoje darivanje siromašnim djevojkama za udaju dopunio je darivanjem još jednog legata kojim je odredio *quod de introitibus suarum possessionum in vita domine Marie vxoris sue maritentur septem puelle pro anima sua dando cuilibet librarum quadraginta uel quinquaginta pro dote* i to u roku od tri, odnosno četiri godine nakon njegove smrti.²¹⁴ Sve spomenuto ukazuje na izraženi solidarni, karitativni i milosrdni senzibilitet Petra *de Zaro*, ali i na njegovo izuzetno dobro poznavanje kretanja u pobožnosti kasnoga srednjeg vijeka na prostoru između Apeninskog poluotoka i hrvatske obale Jadrana. Pored svega, Petar je nesumnjivo imao razvijen osjećaj za povijesnu perspektivu, odnosno trudio se razmišljati o tome kako će se njegov grad i komuna razvijati u bliskoj budućnosti. Strah koji je osjetio pred čestim kužnim epidemijama, koje je srećom i vjerojatno osobnim otpornim organizmom, preživio, a koje su stalno smanjivale broj rapskog stanovništva, turbulencije na cijelom prostoru istočnog Jadrana izazvane pojavom osmanlijskih vojnih postrojba koje su prijetile s kopna, ali su krstarile i morem, zapravo svakodnevnii susret sa smrću ljudi koje je poznao, mladih i starih, čimbenici su koji su bitno utjecali na kreiranje pobožnosti koju je iskazao u svojim oporukama i kodicilima.

Važno je ovdje spomenuti da je utemeljenje bratovštine u crkvi sv. Bernardina preko razmatranog kodicila, a kasnije i oporuka, bila nova ideja u strategiji spasa duše Petra *de Zaro*, jer ona nije spomenuta u prvom testamentu, u kojem ostavlja tada najvećoj rapskoj bratovštini, onoj sv. Kristofora *batutorum*, samo dvije bačve vina i to poslije smrti njegove žene Marije.²¹⁵ Pored utemeljenja hospicija, izgradnja crkve sv. Bernardina zasigurno je bila najveće Petrovo pobožno djelo uvijek u središtu njegovih interesa. Kako još uvijek nije i dovršio sve što je želio vezano uz rad na toj crkvi, on već oporukom iz 1456. godine određuje da njegova žena Marija, kao oporučna izvršiteljica i univerzalna nasljednica, preuzme dio brige oko dovršetka svih poslova u toj crkvi. Stoga određuje da Marija završi posao koji je Petar započeo na izradi stupova, kora i svih drugih potrepština potrebnih za dovršetak crkve sv. Bernardina.²¹⁶ Što se tiče samog hospicija Tijela Kristova, Petar u tome kodicilu iz 1458. godine nije unio nikakve izmjene.

²¹⁴ *Isto*.

²¹⁵ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 109r–109v.

²¹⁶ ... *in fatiando palas, chorum et omnia alia necessaria pro dicta ecclesia*. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, 110r.

Ostali izričaji pobožnosti u oporukama i kodicilima Petra de Zaro

Iako je u središtu ovog istraživanja bio hospital Tijela Kristova i, u određenoj mjeri, bratovština koju je svojim iznimnim oporučnim darivanjima utemeljio Petar *de Zaro*, njegove oporuke i kodicili sadrže cijelu lepezu drugih oblika kasnosrednjovjekovne pobožnosti koje ćemo ovdje ukratko navesti.

Primjerice, od početka 14. stoljeća europska su hodočašća poprimila takve razmjere da su u kasnom srednjem vijeku *pelegrini*, *palmieri* i *romarii* bili važan dio srednjovjekovnog društva u pokretu, odnosno njegova mobilnog dijela i znatno su pridonosili ne samo upoznavanju novih zemalja, kulturnih i civilizacijskih obilježja naroda drugih konfesija nego i gospodarskom oporavku i napretku hodočasničkih središta kao i svih onih gradova i luka koji su se nalazili na hodočasničkim cestama i pomorskim putovima.²¹⁷ Razgrnate mreže kopnenih i pomorskih cesta i putova koji su vodili u hodočasnička središta, podjednako internacionalna kao Rim, Santiago de Compostela, Assisi, Recanati, Sinaj ili Jeruzalem, regionalna kao što su bili Mariazell, Aachen, Canterbury ili lokalna kao naši Trsat ili Zažično (danas Donje Pazarište) omogućile su relativno sigurna putovanja *ad loca sancta* u ime otkupljenja grijeha, posebice nakon prve jubilarne 1300. godine, a koja je dala snažan impuls kasnosrednjovjekovnim hodočašćima.²¹⁸ U dalmatinskim gradovima i komunama toga razdoblja zabilježene su stotine primjera osobnih i zamjenskih hodočašća u tada popularna *loca sacra*. Ni Petar *de Zaro* nije bio iznimka, pa se i u njegovim oporukama spominju i hodočašća kao oblik legata za spas duše. Tako se već u prvoj Petrovoj oporuci iz 1450. godine spominje kako taj rapski patricij ostavlja novac za četiri hodočašća u tada najpopularnija hodočasnička središta zapadnog kršćanstva: *vnam personam ad visitandum Sanctum Sepulchrum, vnam aliam ad ecclesiam sancti Iacobi de Galicia, vnam personam Romam, vnam personam ad Assisium pro anima sua*.²¹⁹ Isti legat ostavlja i oporukom iz 1456. godine napominjući: *Item ordinavit mitti per dominam Mariam suprascriptam eius vxorem et heredem de redditibus suarum possessionum vnam personam ad Sanctum Sepulchrum, vnam ad sanctum Iacobum de Galitia, vnam Romam et vnam ad Assisium pro anima sua*.²²⁰ Nešto kasnije u istoj oporuci Petar pojašnjava kako se imaju financirati neka od tih hodočašća, a koja su mogla biti vrlo skupa investicija, imajući u vidu udaljenost spomenutih središta. Tako kaže da notar Tomi Stančiću i svom nećaku i izvršitelju oporuke Petru ostavlja jednu kuću pod uvjetom *quod mittere voluerit vnam personam ad Sanctum Sepulchrum et ad sanctum Iacobum de Galitia*, a kao potporu tih hodočašća ostavlja i *ducatos quadraginta auri in auxilium dictorum viagiorum*.²²¹ No, najzanimljivija je činjenica da je Petar, opet vrlo strateški, izabrao četiri najpopularnija

²¹⁷ Esther COHEN, »Roads and pilgrimage: A study in economic interaction«, *Studi Medievali*, III ser. 21/1, 1980., str. 321–341.

²¹⁸ O hodočašćima u srednjovjekovnoj Hrvatskoj vidi npr.: Zoran LADIĆ, »Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća«, *Croatica christiana periodica*, god. 17, br. 32, Zagreb, 1993., str. 17–31.

²¹⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1168v.

²²⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 108v.

²²¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 110r.

hodočasnička središta za hodočasnike koji bi putovali u njih za njegovu dušu. Jer, sva su četiri bila *peregrinationes maiores*, što znači da su čuvala najvažnije kršćanske relikvije, a to je Petar nesumnjivo znao.

Pored posrednih i osobnih hodočašća za spas duše, u Petrovim se posljednjim voljama zrcale i drugi oblici kasnosrednjovjekovne pobožnosti. Tako se, kao jedan od vrlo izraženih motiva u Petrovim oporukama i kodicilima kontinuirano spominju darivanja siromašnih i mladih djevojaka za njihovu udaju. Kao što je rečeno, Petar se time odaziva na propagandni poziv, odnosno propovjedi sv. Bernardina i sv. Katarine Sienske, a kasnije i franjevac diljem Dalmacije, da se stanovništvo gradova i komuna aktivno uključi u povećanje broja stanovništva, a koje je smanjeno uglavnom pošastima i ratovima. Već u svojoj prvoj oporuci iz 1450. godine Petar daruje *iuventibus puellis quatuor uel quinque pro ipsis maritandis usque ad summam librarum quinquaginta pro qualibet pro anima sua*.²²² Pored toga, određuje da se poslije njegove smrti sva njegova neraspodijeljena dobra imaju javno prodati *et quod de illis pecuniis maritentur puelle et distribuantur pro anima sua*. Kćerima svojih rođaka ostavlja svakoj za udaju *libras trecentum paruorum et aliis nobilibus puellis pro qualibet dentur libras ducentas paruorum, popularibus uero puellis detur sicut melius videbitur suis comissariis*.²²³ Dakle, u Petrovu obzoru nisu samo djevojke koje su pripadale patricijskom, odnosno elitnom staležu rapskog društva nego i djevojke iz ostalih staleža rapske komune. Iako se u kasnijim oporukama neke od tih odredaba i darivanja ponešto izmjenjuju, udaja siromašnih djevojaka i nadalje ostaje u fokusu Petrove strategije za spas duše. Tako oporukom iz 1462. godine određuje *quod de introitibus suarum possessionum in vita domine Marie vxoris sue maritentur septem puelle pro anima sua dando cuilibet librarum quadraginta uel quinquaginta pro dote sicut ei melius videbitur vsque ad annos tres uel quatuor post decessum dicti testatoris*.²²⁴ Osobito je zanimljiv još jedan, već spomenuti legat koji Petar u istu svrhu ostavlja tom oporukom, a kojim određuje *quod omnia sua bona mobilia et stabilia in presenti testamento inordinata post mortem domine Marie vxoris sue vendi debeant ad incantum publicum per suos comessarios et quod de eorum retracta maritentur pauperes puelle Christi darujući svakoj za miraz vsque ad libras tricentas paruorum*. Nadalje kaže: *Et aliis puellis de nobilium libras ducentas paruorum te završava: Et illis de populo prout melius videbitur suis comissariis*.²²⁵ Dakle, tu Petar vrlo zorno pokazuje svoju socijalnu osjetljivost donirajući najveće svote novca najsiromašnijim djevojkama. No, taj je legat zanimljiv jer posredno ukazuje da se i u oporukama može uočiti troslojnost društva rapske komune u kasnome srednjem vijeku, odnosno: siromašni sloj izraženi pojmom *pauperes puelle Christi*, elitni sloj *puellis de nobilium* i sloj građana i stanovnika (obrtnika, trgovaca), odnosno srednjega društvenog sloja predstavljen djevojkama – *ille de populo*.

²²² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1169v.

²²³ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1169r.

²²⁴ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. XI, fol. 160r.

²²⁵ *Isto*.

Spomenimo i treću skupinu legata kroz koju Petar *de Zaro* u potpunosti izražava svoje viđenje »socijalnog kršćanstva«, a izraženo je u darivanju rapskih crkvenih ustanova, redova i redovnika i ostalih svećenika te drugih rapskih hospitala i bratovština. Pritom treba imati u vidu da se u tim slučajevima ipak radilo o, za Petra, nešto skromnijim legatima od onih darovanih za izgradnju i utemeljenje hospitala kod katedrale sv. Marije i izgradnju crkve sv. Bernardina i njene bratovštine. Već u svojoj prvoj oporuci iz 1450. godine Petar je darovao, ne samo bratovštinu Tijela Kristova nego i neke druge bratovštine u gradu. Tako je dvjema bratovštinama, od kojih se jedna nalazila na Kaldancu (*de Cadauanzo*), darovao *duas eius veges*, odnosno bačve, od kojih je ona darovana bratovštini na Kaldancu imala zapreminu od 16 modija.²²⁶ Jednim je legatom odredio da se proda neka njegova bolja odjeća, a novac za koji je prodana da se preda na ruke *spectabilis domini Luce Mauro*, koji će dati taj novac za *emantur libri necessarii pro ecclesia sancte Euphemie qui seruire debeant proprio ipsi ecclesie uel conuentui* i to tako *quod duo fratrum ipsius conuentus ire debeant Venetias quando vendentur dicte vestes pro inueniendis libris necessariis*.²²⁷ Istom je oporukom Petar odredio *quod de argento quid habet in domo fracto et integro fiant calices duos quilibet vnciarum quindecim quorum vnus detur monasterio sancti Andree monialium de Arbo et altero detur ecclesie siue conuentui sancte Euphemie*.²²⁸ Dakle, Petar je darovao neko srebro, ono u komadima i ono cjelovito, za izradu dva kaleža od po 15 unci, koji su imali biti darovani samostanu sv. Andrije i samostanu sv. Eufemije. Kodicilom iz 1458. godine oduzima jedan legat, odnosno jedan posjed koji je ranije darovao svom nećaku Petru, a sada ga daruje benediktinskom samostanu, odnosno *domine abbatisse et monialibus sancti Andree de Arbo pro anima sua*.²²⁹ Legate je ostavljao i laičkim religioznim udrugama u Rabu pa je tako darovao tada najvećoj i najuglednijoj rapskoj bratovštini – *fraternitati sancti Christofori batitorum de Arbo* – *duas suas vegetes dandas post mortem prefate domine Marie pro anima sua prout melius videbitur suis comissariis*, a drugoj bratovštini smještenoj u samostanu trećoredica sv. Antuna – *fraternitati sancti Antonii de Cauadantio* – *vnam eius vegetem de anfora pro anima sua post mortem prefate domine Marie*, odnosno jednu bačvu u obliku amfore za svoju dušu i to poslije smrti njegove žene Marije.²³⁰

Konačno, treba reći da sve oporuke i kodicili Petra *de Zaro* sadrže još jedan značajan aspekt karakterističan za »socijalno kršćanstvo«, a odnosi se na darivanje ispovjednika kao osobe koje od sredine 13. stoljeća, odnosno od IV. lateranskog koncila i inzistiranja Crkve na pridržavanju vjernika nedjeljnim ispovijedima, dobiva sve više na važnosti u intimnoj religioznosti vjernika. Petar u svim oporukama i kodicilima kao svog ispovjednika ističe Tomu Stančića, dakle rapskog kanonika, notara i osobu koja je zapisala sve

²²⁶ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1169r.

²²⁷ Još jedna crtica iz kulturnog i intelektualnog života u kasnosrednjovjekovnom Rabu, jer je riječ o nabavci knjiga u Veneciji. HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1169r.

²²⁸ *Isto*.

²²⁹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 123r.

²³⁰ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 109r–109v. Taj legat ponavlja i kasnije, primjerice u oporuci iz 1456. godine.

njegove posljednje volje. U znak zahvale za brigu o njegovoj vjeri i moralu, Petar je svog ispovjednika također darovao i to počevši od svoje prve oporuke sastavljene 1450. godine, kada je odredio da mu se daruje *ducatos octo auri pro triginta vna missa sancti Gregorii et pro quadraginta missis pro anima sua*.²³¹ Naravno, ne treba posebno isticati osobito vjerovanje tadašnjih vjernika u blagotvornost misa sv. Grgura, a koje su, prema tadašnjem vjerovanju, omogućavale lakši prijelaz duše u raj. Pritom je osobito važno bilo da se takva molitva održava četrdeset dana u kontinuitetu iz dana u dan, iako u oporukama hrvatske provenijencije iz razdoblja od 13. do kraja 15. stoljeća nailazimo i na podatke o tzv. grgurovskoj misi i u trajanju od trideset dana. Uostalom, na takvu neujednačenost nailazimo već u drugoj Petrovoj oporuci kojom ispovjedniku i notaru Tomi ostavlja *ducatos octo auri pro triginta missis que dicuntur sancti Gregorii et pro quadraginta vna misse celebrandis pro anima sua*.²³² Uostalom, koliko je Petar cijenio svog ispovjednika kazuje i legat zapisan u oporuci sastavljenoj 1458. godine kojom izabire *in priorem sui altaris Corporis Christi suprascripti* (dakle, oltara oko kojeg je bila fokusirana cijela njegova pobožnost) *in vita mea et post mortem meam voluit quod domina Maria suprascripta eius vxor habeat ius elligendi vnum huiusmodi priorem dicti altaris*.²³³

Zaključak

Odgovor što ga je kasnosrednjovjekovno rapsko društvo pružalo na nagle promjene životnih okolnosti uvelike se poklapao s odgovorima ostalih kasnosrednjovjekovnih europskih urbanih društava, posebice onih europskoga Sredozemlja. Velik broj praktičnih rješenja odnosio se na mnogobrojne mjere usmjerene održanju normalnoga svakodnevnog života komune, kao što su redovita opskrba temeljnim živežnim namirnicama, uređenje gradskog prostora, zastupljenost predstavnika različitih profesija unutar komunalne zajednice, uređeni odnosi temeljnih političkih i društvenih okosnica, Crkve i svjetovnih vlasti, te uređeni odnosi pojedinih društvenih skupina unutar komune. Dio tih praktičnih mjera zabilježen je u odredbama najranijega rapskog statuta iz 1326. godine, kao i u kasnijim njegovim reformacijama, posebice mnogobrojnim nakon uspostave mletačke vlasti 1409. godine. Pored toga, niz praktičnih regulacija svakodnevnog života vidljiv je u odlukama Velikoga vijeća, prepiskama komunalnih vlasti i središnjih mletačkih vlasti, kao i u bilježničkim dokumentima koji odražavaju primjenu u praksi statutarnih i drugih propisa koji su u kasnom srednjovjekovlju vrijedili na prostoru rapske komune. Tamo gdje je prestajao doseg uređenih propisa, gdje je stvarnost izmicala kontroli, otvorio se prostor za međusobnu solidarnost članova rapskoga društva. Tako se među mnogobrojnim rješenjima, mahom protkanima kršćanskom duhovnošću, u okvirima međusobne solidarnosti pripadnika različitih slojeva rapskoga društva pojavila i ustanova hospitala, prisutna na cijelome europskom prostoru. Nastala isprva u okvirima

²³¹ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. IV, fol. 1169v.

²³² HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 109v.

²³³ HR DAZd, RB, TS, kut. 2, sv. VIII, fol. 125v.

kršćanskih redovničkih zajednica, a zatim oblikovana odlukama raznih crkvenih sabora još za Karolinškoga Carstva, u kasnom srednjem vijeku postala je laičkom ustanovom čija djelatnost biva usporedo kontrolirana od svjetovnih i crkvenih ustanova. Postupno reguliranje djelatnosti hospitala postalo je dijelom statuta pojedinih gradova, što međutim u Rabu u cijelom srednjem vijeku nije bio slučaj. Ipak proučavanje rapskih hospitala na temelju dostupnih izvora daje odgovor na pitanje odnosa njihovih utemeljitelja, mahom pripadnika sloja patricijata, naspram ostalim članovima rapskoga društva, naspram crkvenim vlastima te vjerskoj tradiciji rapske komune i novim trendovima u zapadnokršćanskoj religioznosti. U tim okvirima važne aspekte u istraživanju predstavljaju gospodarske, socijalne, vjerske te zdravstveno-sanitarne okolnosti osnutka, djelatnosti, arhitekture i prostornog razmještaja rapskih hospitala.

Promjenjiva demografska slika rapske komune tijekom srednjovjekovlja u najvećoj je mjeri bila posljedica izmijenjenih gospodarskih i zdravstvenih okolnosti što su u rasponu od nekoliko stoljeća razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka zadesile sva urbana društva europskoga Sredozemlja. Unutar toga su zamjetne povremene pojave izrazitijeg prosperiteta, ali i oskudice, a jedna od ključnih odnosila se na povremenu oskudicu žitom što je periodički pogađala sva sredozemna srednjovjekovna društva. Kako bi se izbjegle gladne godine uzrokovane nestašicom te osigurale osnovne živežne namirnice, rapska je komuna već u 14. stoljeću donijela odluku o gradnji fontika (žitnice) koji je, međutim, bio zapušten te je ponovno podignut početkom 16. stoljeća. Jedan od ključnih čimbenika u oblikovanju demografske slike bile su zdravstvene prilike, posebice periodičke pojave različitih epidemija, najčešće epidemija kuge, koje su izazivale povremene nagle oscilacije u broju i strukturi srednjovjekovnih urbanih zajednica. Sudeći prema ne tako brojnim istraživanjima provedenim o rapskom srednjovjekovnom društvu u tom smislu, čini se da epidemije kuge, iako česte, nisu znatnije utjecale na demografsku sliku te komune zahvaljujući prije svega doseljavanju stanovništva iz hrvatskog zaleđa. Premda je u jadranskom bazenu ekonomska mobilnost trajno prisutna u cijelom srednjem vijeku, osobito se pojačala nakon konsolidacije mletačke uprave u 15. stoljeću, gdje pojedini gradovi, pa tako i Rab, dobivaju definiranu ulogu unutar cjeline mletačkoga gospodarstva, što donekle ograničava pojedine tradicionalne grane rapskoga gospodarstva, ali u cjelini pridonosi prosperitetu komune. Svjedoče o tome brojni pokazatelji rapskoga ekonomskog razvoja iz 15. stoljeća. Zamjetno je tako da uspostavom mletačke vlasti dolazi do općeg razvoja trgovine i obrta te do povećanog priljeva stranaca koji su se bavili trgovinom, različitim zanatima i rijetkim cijenjenim zanimanjima kao što su, primjerice, ona iz kruga medicinskih djelatnosti. Ratovi su u demografskom oblikovanju rapske komune u 15. stoljeću imali dvostranu ulogu. S jedne su strane uzrokovali pad broja muških članova rapske zajednice, osobito onih aktivne dobi koji su sudjelovanjem u protuosmanskim mletačkim ratovima često pogibali. S druge strane potiskivanjem domicilnog stanovništva od susjednoga Osmanlijama zauzetoga kopnenog područja Hrvatske i Bosne uočljiv je velik priljev novodoseljenog stanovništva raznih dobnih i obaju spolnih skupina. Zamjetna je u svemu povećana mobilnost, koja u vidu trgovine i hodočasničkih putovanja te obrtničke razmjene postoji još

od ranih stoljeća srednjega vijeka, ali tada u puno intenzivnijem obliku, a što je dodatno pozitivno utjecalo na razvitak rapskog gospodarstva.

U 15. stoljeću boravište su na Rabu nalazili različiti putnici (trgovci, obrtnici, hodočasnici, izbjeglice) a utočište oni koji su se u gospodarskim i društvenim turbulencijama našli na rubu siromaštva. Iako izvori za taj segment istraživanja ne pružaju posve jasnu sliku, čini se da su u rapskim hospitalima trajniji smještaj ipak nalazili siromašni punopravni stanovnici rapske komune, a da je velik broj hodočasnika, trgovaca, obrtnika, koji su u rapskoj komuni boravili samo kratkotrajno, to utočište pronalazili u privatnim kućama te u samostanima, kojih je u to vrijeme na Rabu bio velik broj.

Tri srednjovjekovna rapska hospitala bila su smještena uz starije crkvene i samostanske objekte na prostoru grada: hospital sv. Nikole nalazio se u srednjovjekovnoj gradskoj jezgri, na Kaldancu, uz crkvicu sv. Duha ili sv. Nikole; hospital Tijela Kristova uz katedralnu crkvu sv. Marije, a hospital sv. Franje ili sv. Katarine Sijenske izvan gradskih zidina, na Komrčaru, pored samostanskog kompleksa franjevac trećoredaca. Za potonji je hospital iznijeta pretpostavka da je u vrijeme njegove obnove i preuređenja, s obzirom na novu funkciju lazareta, usporedo bila izgrađena kapela sv. Marije u kojoj se nalazio oltar toga hospitala, a da je samostanska crkva sv. Franje ponajprije služila redovničkoj zajednici trećoredaca na Komrčaru. Zajednička je osobina svih rapskih hospitala da je u arhitektonskom smislu riječ o gradskim kućama s ponešto drukčijom prostornom organizacijom nego što su to bili uobičajeni obiteljski stambeni prostori. U svim trima slučajevima riječ je o nevelikim objektima koji su imali skladišni prostor, kuhinju i sobu s određenim brojem kreveta za smještaj štíćenika. Za razliku od tadašnjih primjera na Apeninskom poluotoku, kao i u ostalim europskim zemljama, u arhitektonskom smislu rapski hospitali nisu bili prostorno razvedeni, što ujedno ukazuje na izraženiju jednostavnost njihove funkcije. Ondje, primjerice, nije bilo prostorije koja bi bila namijenjena medicinskom osoblju, kao što pokazuju mnogi primjeri europskih hospitala u kojima su se nalazile prostorije za liječnike i ljekarne. Ukazuje to na primarnu funkciju rapskih hospitala kao ubožnica, tj. mjesta za smještaj siromašnih i nemoćnih ali ne i mjesta za njihovo liječenje. Potvrdu o medicinskom karakteru rapskih hospitala ne daju ni suvremeni izvori koji bi ukazali na povremenu aktivnost medicinskog osoblja u njihovoj djelatnosti, kao što to pokazuju, primjerice, onodobna vrela za Dubrovnik i Zadar. Ipak, velik broj različitih osoba medicinskog i ljekarničkog zanimanja u rapskoj komuni druge polovice 15. stoljeća govori o relativno visokom stupnju zdravstvenog razvitka toga grada i komune te o mogućnosti dobivanja temeljnih liječničkih i ljekarničkih usluga na relativno malom urbanom prostoru u zajednici koja je dosegala broj od oko 5000 stanovnika. U nevelikom prostoru rapskih hospitala nije bilo mjesta za oltare kakve su veći i prostorno razvedeniji srednjovjekovni hospitali redovito imali. Tako se druga temeljna namjera hospitala, a to je pored brige za tjelesno održanje i briga za duhovnu dobrobit njihovih štíćenika, zasigurno ostvarivala održavanjem vjerskih obreda u susjednim crkvenim prostorima i kapelama u kojima se, kao što to zorno svjedoči primjer hospitala Tijela Kristova, nalazio i oltar dotičnoga hospitala. Pored toga, tri srednjovjekovna rapska hospitala pokazuju istovjetnosti u svojoj organizaciji. Riječ je, naime, o ustano-

vama koje su, dvije u 14. stoljeću i jedna u 15. stoljeću, utemeljili privatni donatori koji su nastojali zadržati trajan utjecaj u njihovoj djelatnosti. Jedan način održanja toga utjecaja odnosio se na obvezu biranja priora, tj. upravitelja hospitala iz obitelji donatora i utemeljitelja, odnosno prema želji donatora ili želji njegove obitelji, a drugi način bio je utjecaj utemeljitelja na upravljanje dobrima hospitala s kojih su šticeci dobivali hranu, prihode i ostale temeljne potrepštine neophodne za funkcioniranje tih ustanova. Od osoblja se u srednjovjekovno doba spominju priori i domačice (*hospitalaria*), tek izvori za kasnija razdoblja spominju i funkciju rektora. Priori su birani iz redova rapskoga svećenstva, ali su istodobno bili odgovorni gradskome vijeću i rapskome biskupu. Odnosi se to na sva tri rapska hospitala i ukazuje na trajan dvostruki utjecaj i interes, s jedne strane svjetovnih pojedinaca i upravnih tijela, a s druge strane onih crkvenih. Nesumnjivo je bila riječ o trajnom interesu u zadržavanju prestiža u djelatnosti tih ustanova, jer hospitali su bili mjesta u kojima se sažimala bit kasnosrednjovjekovne duhovnosti izražene kroz »socijalno kršćanstvo«. Osim toga, oni su tijekom vremena u svome vlasništvu sabrali velik broj nekretnina od kojih se mogla prikupiti znatna količina prihoda. Dok su hospitali sv. Nikole i sv. Franje, odnosno sv. Katarine Sienske u tom smislu bili nešto skromniji, hospital Tijela Kristova, najviše zahvaljujući bogatoj oporučnoj donaciji njegova utemeljitelja Petra *de Zaro*, posjedovao je znatna materijalna i zemljišna bogatstva.

Glavni dojam koji se stječe uvidom u četiri oporuke i tri kodicila Petra *de Zaro* te jednu oporuku njegove supruge Marije je taj da je riječ o pripadnicima obitelji koja se unutar rapske komunalne zajednice isticala jednako svojim bogatstvom i političkim utjecajem, kao i snažnim osjećajem za pobožnost te izrazitom upućenošću u suvremene europske vjerske trendove. Naime, nesumnjivo su sva tri rapska komunalna hospitala iskazivala u rapskom društvu trajno prisutnu karitativnu dimenziju izraženu u okvirima razvijenog i kasnosrednjovjekovnog »socijalnoga kršćanstva«. Ali naglasci su u pojedinim slučajevima ipak bili ponešto drukčiji. Uzme li se, primjerice, u obzir izbor titulara pojedinih hospitala, uočavamo da je on u sebi sadržavao ideju snažnije zaštitničke uloge prema određenim skupinama rapskoga društva. Prvotna namjena hospitala sv. Nikole bila je skrbiti se o osiromašenim, starim i bolesnim rapskim pomorcima, vjerojatno brojnoj skupini u moru i moreplovstvu okrenutoj komuni, a ona franjevačkih svetaca, sv. Franje i sv. Katarine Sienske kao univerzalnih zaštitnika siromaha, o svim skupinama osiromašenoga, bolesnoga i nemoćnoga rapskog stanovništva. Potonja je svetica, nakon obnove i prenamjene hospitala u lazaret u drugoj polovici 15. stoljeća, ukazivala na izrazitiju zaštitničku ulogu toga hospitala prema ženskim članovima rapskoga društva, što se može protumačiti kao važan poticaj prokreaciji u tom demografskim oscilacijama trajno izloženom društvu. Što se tiče Petra *de Zaro*, on je u svojoj širokoj patronatskoj i donatorskoj ulozi u rapskoj komuni izraženoj ponajprije darivanjem raznih samostana, crkava i svećenika te utemeljenjem crkve sv. Bernardina i svjetovnih udruga kao što su bratovštine, najsnažniji i najtrajniji pečat ipak ostvario oporučnim utemeljenjem hospitala pored katedralne crkve sv. Marije kao najizravnijeg izričaja »socijalnog kršćanstva« – dominantnog oblika pobožnosti njegova i ranijega vremena. Uostalom, kvantitativno i strategijski promatrano,

upravo je hospitalu posvećeno najviše prostora u svim Petrovim oporukama i kodicilima. U pojedinim segmentima njegovih oporuka iskazane su temeljne okosnice »socijalnog kršćanstva«, s izraženijim isticanjem elemenata pobožnosti vezanih uz svetkovinu Tijela Kristova. Riječ je o svetkovini proizašloj iz potrebe učvršćenja teološke doktrine transubstancijacije nakon IV. lateranskog koncila 1215. godine te socijalnih previranja zapadnoeuropskih gradskih zajednica razvijenoga srednjovjekovlja. Upravo su u 15. stoljeću ustanove posvećene Tijelu Kristovu postale raširene i u gradovima na istočnoj obali Jadrana. Stoga je izbor titulara Petra *de Zaro* u tom smislu ukazivao na njegovu otvorenost civilizaciji, odnosno pobožnosti europskog prostora, ali i općenito na otvorenost rapske komune u prihvaćanju vanjskih vjerskih poticaja. Ne samo u dijelovima oporuka koji se tiču utemeljenja i održanja hospitala Tijela Kristova te uređenja njegova oltara u katedralnoj crkvi sv. Marije, u izradi kojega zapošljava jednog od najvećih kiparskih majstora istočne obale Jadrana toga doba – Andriju Alešija nego i u svim drugim segmentima svojih oporuka i kodicila Petar *de Zaro* iskazuje vjerski senzibilitet svetkovine Tijela Kristova. Na koncu je ipak riječ o vjerskoj formi s posebnim nijansama unutar koje se, istina, iskazivala potreba za društvenim prestižem, ali još više svijest o potrebi dalekosežnog ulaganja u kulturu, gospodarstvo i pronatalitetnu politiku vlastite komune.

Summary

DALMATIAN PATRICIANS AND SOCIAL CHRISTIANITY. ON MEDIEVAL HOSPITALS OF RAB, ESPECIALLY ABOUT THE HOSPIITAL PF THE BODY OF CHRIST AND ITS FOUNDER PETER DE ZARO

Notarial books of Rab commune from the period of high and late Middle Ages are exceptionally well preserved. Namely, during that period several dozens of notaries were engaged by Rab authorities and their records represent one of the best preserved archival sources on the Eastern Adriatic coast. Unfortunately, majority of these records are still unpublished. Similarly, these documents are examined only by few scholars during the twentieth century, who consulted them regarding only certain historical questions and some issues concerning history of art. Consequently, this contribution also investigates only one segment of the history of Rab. Namely, author of this article analyzes and attempts to reconstruct some aspects of religious life of medieval inhabitants of Rab as a part of their daily life. The analysis is based on four testaments and three codicils, which were written for Peter de Zaro, one of the most prominent inhabitants of Rab. These documents were written by Thomas Stančić, contemporary prebendary and notary of Rab. Moreover, author analyzes last will of Peter's wife Maria de Zaro, which was also recorded by Thomas Stančić. Beside records of Thomas Stančić, in the analysis author uses information from the notarial books of Andrew Fajeta, and some other notaries of Rab from the fifteenth and sixteenth centuries, too. Moreover, author has consulted relevant data from the Statute of Rab, canonical visitations and certain information from other eastern Adriatic communes,

primarily as a comparative material. Focus of the analysis is put to the questions about foundation of the hospital and its relations to confraternities, as phenomena of “social Christianity”, which was characterized by charity and solidarity towards those in need – sick, old and others on the margins of the communal societies at the Eastern Adriatic coast. Last wills and codicils of Peter de Zaro, written in the period between 1450 and 1464, represent exceptionally useful archival material since they reveal an explicit insight to religiosity and social life of a considerably rich and educated patrician, whose wealth enabled him to establish hospital and altar of the Body of Christ (Corpus Christi) connected with the cathedral of St Mary in Rab and religious confraternity in the church of St Bernard in Kampor. Moreover, Author discusses relations between the hospital and the confraternity, and delivers a detailed examination of their organizational structures that can be found in the last wills of Peter de Zaro. By the same token, author discusses importance of Corpus Christy feast during the late Middle Ages, especially because Peter de Zaro was openly inclined to such kind of piety. Furthermore, author analyzes problem of poverty in Rab in respect of development of charity, together with the care for the poor and sick, and development of health care system in general during the late Middle Ages. At the end, it is important to note that, in spite of the endeavors of Peter de Zaro, the ultimate goal of his charity bequeaths was not accomplished. Namely, during the later centuries the trust he bequeathed did not remain prosperous and organized as it should, though the executors of the testaments and codicils, together with the prior of the hospital of the Body of Crist had reasonably clear instructions how the trust should be governed. Namely, records from canonical and bishopric visitations clearly show that the afore-mentioned institutions, which Peter de Zaro wanted to last in perpetuum, often were driven to the edge of poverty.

KEY WORDS: *Rab, health culture, late Middle Ages, Peter de Zaro, hospital, confraternity.*